

**Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка**

О. С. Березюк

ЧИННИКИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ

Житомир – 2013

УДК 37.036
ББК 74.20 (4 Укр)
Б48

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 12 від 29.05. 2013 року)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Дубасенюк О.А. – доктор педагогічних наук, професор Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Нагачевська З.І. – доктор педагогічних наук, професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Топузов О.М. – доктор педагогічних наук, провідний науковий співробітник, директор Інституту педагогіки НАПН України.

Б48 Березюк О.С.

Чинники етнопедагогіки: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 205 с.

В монографії подано характеристику основних чинників української етнопедагогіки, а саме: усної народної творчості, народної дитячої іграшки, народних ігор, проаналізовано їх основні функції, види та визначено освітньо-виховне значення.

В монографії відмічено роль чинників етнопедагогіки в формуванні особистості молодшої людини, їх значення для становлення вітчизняної науки та пропаганди досвіду української національної системи освіти.

Рекомендується студентам і викладачам педагогічних університетів, коледжів, учителям загальноосвітніх навчальних закладів.

© Березюк О.С., 2013.

ЗМІСТ

Вступ	5
РОЗДІЛ I Усна народна творчість – первинні джерела формування етнопедагогічної культури особистості	
1.1 Сутність поняття «соціалізація особистості»	13
1.2 Значення дитячого фольклору в соціалізації особистості	21
1.3 Дитячий фольклор – основне джерело етнопедагогіки	26
1.4 Різновиди дитячого фольклору та його роль у вихованні	28
1.5 Виховне значення народної педагогіки та фольклору	85
РОЗДІЛ II Українська народна дитяча іграшка – провідний засіб етнопедагогіки	
2.1 Історія виникнення і розвитку української народної дитячої іграшки	90
2.2 Змістове наповнення основних видів української народної дитячої іграшки	99
2.3 Значення та функції української народної дитячої іграшки в різнобічному розвитку дитини	112
2.4 Класифікація народних дитячих іграшок та вимоги до неї	116
2.5 Виховна та освітня цінність української дитячої народної іграшки	119

РОЗДІЛ III Етнокультурологічне призначення дитячої гри в українській народній педагогіці

<i>3.1 Культурологічна концепція гри в контексті педагогічного дослідження ігрової діяльності дітей</i>	<i>131</i>
<i>3.2 Освітньо-виховне значення дитячих ігор в українській народній педагогіці</i>	<i>146</i>
<i>3.3 Роль народних ігор у розвитку дітей раннього та дошкільного віку</i>	<i>155</i>
<i>3.4 Впровадження автентичної гри в процесі виховання підлітків</i>	<i>160</i>
<i>3.5 Використання засобів національного тіловиховання для розвитку фізичних якостей особистості</i>	<i>168</i>
ДОДАТКИ	<i>179</i>
ЛІТЕРАТУРА	<i>197</i>

ВСТУП

Система виховання народної педагогіки передбачає цілеспрямоване формування етнопедагогічними чинниками в підростаючого покоління основних і специфічних для українців якостей, що відображають особливості їхньої психології, характеру, самосвідомості, способу мислення та ін.

Серцевиною змісту такого виховання має бути духовність українського народу. Внутрішній світ особистості є рушійною силою розвитку духовності людини, визначальним чинником дій і поведінки, ціннісних орієнтацій, життєвої і громадянської позиції. Виразником народної педагогічної мудрості є, насамперед, сім'я. В ній дитина виховувалася рідною мовою, всім укладом родинного життя, традиціями, домашнім побутом, атмосферою взаємин між старшими і меншими, пам'яттю родоводу. Це й заклало фундамент особистості людини, живило її корінь духовності, моральності, патріотизму, громадянськості.

Демократичне гуманне українське суспільство, яке ми прагнемо побудувати, передбачає виховання в громадян таких загальнолюдських чинників, як совість, честь, гідність, справедливість, людяність, доброта, милосердя, працелюбність. Складові народознавства(мова, культура,

традиції, мораль тощо)правомірно розглядати і як чинники етнопедагогіки, за допомогою яких реалізуються цілі і завдання національного виховання. Засвоюючи матеріальні та духовні цінності, вироблені народом і людством, дитина стає людиною з відповідними рисами характеру. Національні цінності сприяють формуванню в школярів національних якостей. Розглянемо основні види та зміст етнопедагогічних чинників:

У народознавстві паралельно використовують терміни “народна творчість”, “народна поезія”, “народна словесність”, “народна поетична творчість”, “усна народна творчість” та “фольклор”. Науку про народну творчість прийнято називати фольклористикою. Проте це дуже загальне й широке поняття. Найуживанішим у сьогоденній практиці є поняття “фольклор”.

Усна народна творчість узагальнює багатовіковий людський досвід, вона є носієм і втіленням народної мудрості, народного світогляду, його ідеалів. У ній відбивається національна психологія, національна свідомість народу, це його історія, філософія, мораль, правові закони. Узагальнені форми життя, виховання, навчання, спостережливості втілювались у рідному слові, закріплювались, передавались із вуст в уста, шліфувались, набували значимості “народних перлин”, які передавались

як найдорожча спадщина.

Фольклор бере витоки з народних традицій, своїми коренями він сягає у давнє минуле. Завдяки йому забезпечується нерозривний взаємозв'язок між минулим і сучасним, він також є скарбницею сталих народних звичаїв і стимулятором їх дальшого розвитку.

Усна народна творчість є одним із ефективних чинників виховання. Фольклор є прозовий (казки, легенди, перекази, оповідання, прислів'я, приказки, загадки, замовляння, голосіння тощо) і поетичний (пісні календарно-обрядові, родинно-побутові, обжинкові, історичні, ліричні, жартівливі, кобзарські та ін., колядки, щедрівки, веснянки, думи, билини тощо, а також народна драма (вертеп) .У високо поетичній і емоційно-образній формі відображені весь культурно-історичний шлях українського народу, його високі зleti в розвитку і трагічні падіння в боротьби за свою свободу, самобутність і незалежність, його відверта душа, патріотичні почуття і громадянська свідомість, моральний пафос.

Засвоєння народної творчості сприяє прилученню дітей до народних традицій, пізнанню ними джерел мудрості й благородства наших предків, вихованню любові до рідної землі і людей, які живуть на ній, прагнення утверджувати добро, правду, красу.

Пізнаючи багатство фольклору, діти щедро черпають емоційні, моральні, естетичні, патріотичні цінності. Особливу виховну силу фольклор має тоді, коли учні самостійно відшуковують і записують старовинні пісні, легенди, перекази рідного краю і навіть починають творити власний фольклор, тобто стають продовжувачами творчих традицій народу

Народні ігри як засіб виховання дітей високо оцінювали Водовозова Є., Духнович О., Русова С., Сухомлинський В., Ушинський К. та інші вчені, педагоги, краєзнавці.

К. Д. Ушинський підкреслював яскраво виражену педагогічну спрямованість народних ігор. На його думку, кожна народна гра містить у собі доступність форми навчання, вона спонукає дітей до спілкування з дорослими.

Ігри та забави становлять чималий розділ народної дидактики й охоплюють найрізноманітніші її аспекти: народознавчий, мовленнєвий, пізнавальний, розважальний, оздоровчий тощо. Народні ігри супроводжують свята та національні обряди, у їх змісті відбиті сезонні явища, звичаї. Народні ігри – це історія народу, оскільки вони відображають соціальне життя кожної епохи.

Народні ігри дають можливість самоорганізації, прояву самостійності, відповідальності перед ігровими партнерами.

В народних іграх, як правило, має місце активна спів дія, обмін досвідом. Це викликає особливий інтерес до гри. В процесі ігрової діяльності зміцнюються стосунки дітей, діти вчаться організовано діяти, володіти собою, підкорятись загальним вимогам.

Народні ігри стимулюють ініціативу, винахідливість у дітей, формують організаторські здібності. Гра сприяє виробленню стійкого характеру і вольових якостей, загартовує здоров'я. У грі діти пізнають життя, самих себе.

Народні ігри можна класифікувати на такі групи: дидактичні, рухливі з обмеженим мовленнєвим текстом, рухливі хороводні ігри, ігри мовленнєвої спрямованості, обрядові та звичаєві ігри, ігри історичної спрямованості, ігри з відображенням трудових процесів та побуту народу.

Народні ігри вчать дитину ненав'язливо, легко, захоплюють змістом так, що вона навіть не помічає того навчання. У скарбниці народної дидактики є ігри для будь-якого віку. Наприклад, для найменших: “Гу-гу-гу, варю кашу круту”, “Кую, кую чобіток”; для старших: ”Дід Макар”, “Чорне та біле”, “Кури” та інше.

У іграх в єдине ціле поєднується слово, рух, пісня. Творчий характер гри дозволяє дитині повніше проявляти свої уявлення про навколишнє, ставлення до оточуючого світу.

Іграшки кожного народу мають свої педагогічні, художні, технічні традиції. Оригінальність і неповторність народної іграшки визначаються також її національною своєрідністю вираження культури і побуту, що символізує її звичаєво-традиційні ознаки.

Народна іграшка народжувалась у зв'язку з природною потребою дитини пізнавати світ, творчо і самостійно його осмислювати. Отже, наслідування дорослих в їхній трудовій і побутовій діяльності, звичаєво-обрядових діях є основним змістом іграшки.

Особливості світосприйняття кожного вікового періоду впливають на естетичне оформлення іграшки, її декоративне оздоблення за допомогою різних народних промислів – різьби, декоративного розпису, інструктування.

Українська народна іграшка несе доступні знання про працю, відпочинок людей у давнину, їхній побут, мистецтво, життя загалом. Народна іграшка в дитячих руках є тією ниточкою, яка з'єднує людину з історією її Батьківщини. Вчитель спрямовує свою роботу на те, що навчити дітей поважати творців народної іграшки, виховувати інтерес до них.

Українські народні іграшки надзвичайно різноманітні, вони відмінні за регіональними та видовими особливостями. Українські іграшки можна поділити за матеріалом

виготовлення на кілька видів: дерев'яні, воскові, глиняні, м'які, сирні, солом'яні та іграшки з природного матеріалу.

Народні іграшки завжди є зразком високої мистецької довершеності. Їх можна розрізнити за кольором, за формою, за візерунком, за оздобленням, за технікою виготовлення, за регіональною ознакою, за авторським задумом.

Народна іграшка виникла у зв'язку з природною потребою дитини пізнати світ, творчо і самостійно його осмислити, наслідувати дорослих у праці та побуті, у звичаєво-обрядових діях.

Народна іграшка є невід'ємним компонентом не тільки народного дитинознавства, а й народної педагогіки, загальнолюдської духовної культури. Іграшки неповторні, оригінальні мають національну своєрідність, разом з тим глибоко інтернаціональні.

Народна іграшка – могутній виховний засіб, який треба активно і постійно використовувати. Це згусток колективного розуму народу. В іграшці все продумано, зважено до найменших дрібниць.

Народна іграшка протягом століть пройшла складний шлях еволюції, але вона зберегла традиційні принципи пластичного і декоративного мислення людини, психологізм народу щодо краси життя оточуючого середовища. Все культове пов'язане з страхом перед стихійними силами

природи замінилося на наївні, безпосередні і виразні в своїй довірливій доброті народній іграшці.

Народна іграшка – чудовий матеріал для використання на уроках з народознавства та розвитку мови, зображувальної діяльності. Це є і сюрпризний елемент, і засіб зацікавити дітей, зосередження їхньої уваги.

Сучасна іграшка, її методика і використання повинні відповідати сучасним вимогам педагогіки, методики, естетики, техніки, психології, фантазії, експерименту і відображати велику любов до дітей.

РОЗДІЛ I Усна народна творчість – первинні джерела формування етнопедагогічної культури особистості

1.1 Сутність поняття «соціалізація особистості»

Кожна дитина з появою на світ потрапляє у свою сім'ю, де в оточенні своїх батьків і рідних робить перші кроки, промовляє перші слова, де батьки піклуються про неї, оточують своєю любов'ю, турботою, ласкою. Потім дитина здобуває перші успіхи самостійності у дитячому садочку, приміряє перші дорослі ролі в учнівському колективі школи, здобуває знання про навколишній світ, вчиться долати перші незначні перешкоди, які трапляються на її шляху. Після закінчення школи, вже не дитина, а самостійна молода людина вступає у вищі навчальні заклади, де потрапляє у новий колектив - студентський, здобуває перші знання обраної професії і оволодіває практичними вміннями і новачками, намагається знайти своє місце у суспільстві, самовизначитись у своєму житті. Також саме у цей період життя молода людина прагне створити свою сім'ю, продовжити свій рід, народжуючи дітей. Закінчивши певний навчальний заклад, і здобувши ґрунтовні знання і вміння, молода людина потрапляє у новий колектив, влаштовуючись на певне місце роботи, де її також чекають нові успіхи і невдачі, творчі злети і падіння, де людина працюватиме на користь суспільства і буде

отримувати від цього особисте задоволення - від того, що вона знайшла своє місце у житті, що зуміла самоствердитися, і взагалі, що вона потрібна суспільству, бо виконує у ньому певну роль. Таким чином, людина від свого народження до смерті проходить великий і складний шлях свого життя, де вона взаємодіє з різними людьми і групами людей, потрапляє під вплив різних середовищ.

Тому, що дане питання у сучасному суспільстві є досить актуальне і цікаве для дослідження як саме і яким чином соціальне середовище чи колектив людей впливають на формування особистості людини, її рис характеру, типу темпераменту, манер поведінки, чи залежить поведінка людини від того середовища, в якому вона перебуває.

Головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільство, є процес соціалізації.

Соціалізація — процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

Це є процес розвитку людини від індивідуального до

соціального під безпосереднім чи опосередкованим впливом таких факторів соціального середовища, як сукупність ролей і соціальних статусів, соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі й набути конкретного статусу; система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві й унаслідуються молодшими поколіннями від старших; соціальні інститути, що забезпечують виробництво й відтворення культурних зразків, норм і цінностей та сприяють їх передачі й засвоєнню тощо.

Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства, засвоюючи звичаї, традиції і норми певної соціальної спільноти, відповідні способи мислення, властиві даній культурі, взірці поведінки, форми раціональності та чуттєвості. Спрощеним є трактування соціалізації як одномірного, односпрямованого процесу дії соціальних факторів на конкретну людину, де індивіду відводиться пасивна роль об'єкта впливу.

До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованої у її свідомості системи цінностей. Індивідуальність особи, її потенційні можливості засвоїти культурний пласт суспільства, потреби та інтереси, спрямованість соціальної активності є найважливішими чинниками її соціалізації. Агентами соціалізації є сім'я,

сусіди, ровесники, вихователі та вчителі, колеги і знайомі, засоби масової інформації, соціальні інститути, насамперед культурно виховні, референтні групи тощо. Соціалізація здійснюється протягом усього життя людини, поділяючись на первинну (соціалізація дитини) та вторинну (соціалізація дорослих

Але якщо під час соціалізації дитини головною для неї є соціальна адаптація (пристосування до суспільного середовища), то для соціалізації молодшої і навіть соціально зрілої людини основну роль відіграє інтеріоризація (формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «Я» особистості). Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості.

3.Фрейд виокремлює такі механізми соціалізації:

- імітація – усвідомлені спроби дитини копіювати і наслідувати поведінку дорослих і друзів;
- ідентифікація – засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як власних;
- почуття сорому і провини – негативні механізми соціалізації, що забороняють і придушують деякі моделі поведінки.

Ці механізми спрацьовують переважно на стадії дитинства. Але думки Фрейда були пристосовані деякими

соціологами і до стадії дорослого життя особистості. Так, Т. Парсонс вживає фрейдівські поняття у теорії соціальної дії. Для нього імітація — це процес засвоєння елементів культури шляхом простого наслідування, а ідентифікація — вияв ставлення до соціального середовища та його складових, прийняття цінностей певних соціальних груп і спільнот, спосіб усвідомлення своєї належності до них.

Теорія соціалізації виходить з того, що людина як активний суб'єкт суспільства є одним з чинників, що створює умови і обставини для власного і суспільного життя в цілому. Її дії органічно вплетені в механізм функціонування різноманітних соціальних систем (підприємство, населений пункт тощо). Особистість — об'єкт і суб'єкт соціальної взаємодії. Взаємодія соціальної системи і особистості здійснюється за допомогою певних механізмів впливу як на соціальні якості індивіда з боку соціальних систем, так і навпаки. Перша група трактується як механізм соціалізації індивіда, друга — як механізм зміни соціальної системи.

На процес інтеграції особистості в певну соціальну роль істотно впливають «очікування» і «вимоги» її оточення. У систему особистості немовби включаються спеціально вироблені засоби поведінки, які відповідають вимогам соціальної системи і формують соціальний

характер особистості. Вплив соціальної системи, переломлюючись крізь внутрішнє «Я» людини, виявляється у зміні її поведінки. Починається вона з порушення рівноваги, потім переходить у стадію адаптації до особливостей даної системи і завершується стабілізацією, але вже на новому рівні. Механізми динаміки соціальної системи виявляються в появі або зникненні певних елементів, у зміні внутрішніх і зовнішніх зв'язків між ними. Чинниками соціальних змін є об'єктивні передумови (передусім економічні), індивідуальні особливості особистості, специфіка її взаємодії із соціальною системою. Соціальним середовищем (соціальним простором) функціонування особистості, соціальної системи є соціальні спільноти.

Залежно від віку індивіда розрізняють чотири основних етапи соціалізації:

1. Соціалізація дитини.
2. Соціалізація підлітка (нестійка, проміжна).
3. Тривала (концептуальна) цілісна соціалізація (перехід від юності до зрілості у період від 17-18 до 23-25 років).
4. Соціалізація дорослих.

На кожному етапі існують «критичні періоди». Щодо соціалізації дитини — це перші 2—3 роки і вступ до школи;

для соціалізації підлітка — перетворення дитини і підлітка на юнака; для тривалої — початок самостійного життя і перехід від юнацтва до зрілості. Соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в новій ситуації, дітей — на формування ціннісних орієнтацій. Дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати, сприймати норми критично, тоді як діти спроможні лише засвоювати їх. Соціалізація дорослого допомагає йому набуті необхідних навичок (часто конкретних), а соціалізація дитини пов'язана здебільшого з мотивацією.

Отже, соціалізація особистості є специфічною формою привласнення нею тих суспільних відносин, що існують в усіх сферах суспільного життя. Основою соціалізації є освоєння індивідом мови соціальної спільноти, мислення, форм раціональності й чуттєвості, сприйняття індивідом норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків діяльності тощо. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Тому соціалізацію особистості можна розглядати як сходження від індивідуального до соціального. Водночас соціалізація передбачає індивідуалізацію, оскільки людина засвоює існуючі цінності вибірково, через свої інтереси, світогляд, формуючи власні потреби, цінності.

Завдяки соціалізації людина залучається до соціального життя, одержує і змінює свій соціальний статус і соціальну роль. Соціалізація — тривалий і багатоактний процес. Адже суспільство постійно розвивається, змінюються його структура, мета і завдання, цінності й норми. Водночас протягом життя багаторазово змінюються людина, її вік, погляди, уподобання, звички, правила поведінки, статуси і ролі. Завдяки соціалізації люди реалізують свої потреби, можливості й хист, налагоджують відносини з іншими членами суспільства, їх групами, соціальними інститутами і організаціями, з суспільством загалом. Все це дає змогу їм почуватися в суспільстві, соціальному житті впевнено. Водночас соціалізація — найважливіший чинник стабільності суспільства, його нормального функціонування, наступності його розвитку.

Процес, зворотний соціалізації, називається десоціалізацією. Внаслідок нього людина може частково або повністю втратити засвоєні норми і цінності. Це може бути зумовлено ізоляцією людини, уніфікацією, обмеженням спілкування та можливостей для підвищення культурного рівня.

У перехідних суспільствах часто простежується явище ресоціалізації — докорінної зміни соціального середовища, яке зумовлює необхідність особистості

пристосуватися до нових соціальних обставин, норм і цінностей. Це болісний процес, який нерідко вимагає цілковитої зміни поглядів на суспільство, переоцінки свого життя, руйнування попереднього і нового світорозуміння, розриву з традиційними культурними цінностями, необхідності брати на себе незвичну соціальну роль тощо.

1.2 Значення дитячого фольклору у соціалізації особистості

В українській системі виховання споконвіку використовувалися фольклорні тексти, які є справжнім джерелом людської мудрості, виразником народного світогляду, скарбницею національної духовності. Значну їх частину становить дитячий фольклор.

Поняття «дитячий фольклор» увійшло до науки порівняно недавно. Проте новизна терміну не пов'язана з пізнім походженням цього виду фольклору. Відповідним фольклорним текстам притаманна глибока старовина.

Дитячий фольклор — це сукупність зразків усної народної творчості, яка складається із класичних та сучасних фольклорних форм і функціонує у дитячому середовищі або виконується спеціально для дітей.

Отже, дитячий фольклор, це, передусім, зразки усної народної словесності, призначені для дітей. Створені

старшими поколіннями для молодших, такі тексти є складовою дитячого фольклору (наприклад, колисанки).

Інша частина — це твори, які функціонують у дитячому середовищі, але водночас побутують і як зразки певного фольклорного жанру (наприклад, загадки).

Дитячий фольклор — також і власне усна творчість дітей, яка виникає, наприклад, у процесі гри та комунікації. Зразки цієї творчості живуть лише в дитячому середовищі.

Наукова зацікавленість проблематикою дитячого фольклору також починається у середині XIX ст. й розвивається спершу на тлі таких відомих у фольклористиці напрямів як міфологічного (В. Попов) та культурно-історичного (М. Костомаров).

Дослідники і збирачі фольклору давно спостерегли, що усі фольклорні жанри діляться на дві великі групи: 1) твори, які виконуються і побутують у середовищі дорослих; 2) твори, які побутують серед дітей. Між цими групами є суттєва різниця: усна словесність дорослих не завжди доступна дітям, вони починають її розуміти і сприймати лише в підлітковому віці. У свою чергу, дитяча творчість не завжди цікава для дорослих, які намагаються у всьому керуватися розумом, і їм важко осягнути тексти, витворені дитячою фантазією, уявою, проте діти їх підхоплюють, і вони поширюються у дитячому середовищі.

Термін «дитячий фольклор» з'явився у фольклористиці у 20-х роках 20 ст. Зібрано багато текстів цього специфічного виду творчості. Однак до цього часу теорія дитячого фольклору не сформована. Першим складним питанням виявилось, які саме жанри варто вважати власне «дитячими». Так, Г.С. Виноградов, як один зі знавців народної педагогіки, що першим почав широко вживати термін «дитячий фольклор», наголошував, що ним доцільно позначати твори, складені самими дітьми, а також поезію пестування (невеликі ліричні твори, які примовляють дорослі, пестячи дітей). Дещо пізніше до цього виду словесності долучили колискові пісні (хоч дехто з учених дотепер вважає їх розрядом родинно-побутової лірики). Також було спостережено, що деякі жанри народної словесності, які побутували у середовищі дорослих, втративши своє первісне утилітарне призначення і сакральне значення, у дещо видозміненому, спрощеному вигляді перейшли у сферу дитячого фольклору. Усі дослідники однак, що до дитячого фольклору відносяться і твори дітей, і твори для дітей, складені дорослими.

Основним критерієм відбору є функціональний аспект: твори, які виконуються лише у дитячому середовищі, а також ті, які не передбачають інших слухачів

і виконуються дорослими тільки для дитини. Дитячий фольклор має свою специфіку: відповідає віковим особливостям дітей у виборі тем, образів, ідей; характеризується поєднанням словесного матеріалу з елементами гри, супровідними рухами; у багатьох творах проявляється виражене виховне спрямування.

Поняття «дитячий фольклор» увійшло до науки порівняно недавно. Проте новизна терміну не пов'язана з пізнім походженням цього виду фольклору. Відповідним фольклорним текстам притаманна глибока старовина.

Дитячий фольклор — це сукупність зразків усної народної творчості, яка складається із класичних та сучасних фольклорних форм і функціонує у дитячому середовищі або виконується спеціально для дітей.

Отже, дитячий фольклор, це, передусім, зразки усної народної словесності призначені для дітей. Створені старшими поколіннями для молодших, такі тексти є складовою дитячого фольклору (наприклад, колисанки).

Інша частина — це твори, які функціонують у дитячому середовищі, але водночас побутують і як зразки певного фольклорного жанру (наприклад, загадки).

Дитячий фольклор — також і власне усна творчість дітей, яка виникає, наприклад, у процесі гри та комунікації. Зразки цієї творчості живуть лише в дитячому середовищі.

Г.С. Виноградов, як один зі знавців народної педагогіки, що першим почав широко вживати термін «дитячий фольклор», наголошував, що ним доцільно позначати твори, складені самими дітьми, а також поезію пестування (невеликі ліричні твори, які примовляють дорослі, пестячи дітей). Дещо пізніше до цього виду словесності долучили колискові пісні (хоч дехто з учених дотепер вважає їх розрядом родинно-побутової лірики). Також було спостережено, що деякі жанри народної словесності, які побутували у середовищі дорослих, втративши своє первісне утилітарне призначення і сакральне значення, у дещо видозміненому, спрощеному вигляді перейшли у сферу дитячого фольклору. Усі дослідники одностайні, що до дитячого фольклору відносяться і твори дітей, і твори для дітей, складені дорослими. Основним критерієм відбору є функціональний аспект: твори, які виконуються лише у дитячому середовищі, а також ті, які не передбачають інших слухачів і виконуються дорослими тільки для дитини.

Дитячий фольклор має свою специфіку: відповідає віковим особливостям дітей у виборі тем, образів, ідей; характеризується поєднанням словесного матеріалу з елементами гри, супровідними рухами; у багатьох творах проявляється виражене виховне спрямування.

1.3 Дитячий фольклор – основне джерело етнопедагогіки

Класифікація дитячого фольклору така:

- * зразки усної народної словесності, виконувані дорослими для дітей;
- * різножанрові фольклорні твори, які побутують у дитячому середовищі;
- * зразки усної творчості, які виникають і функціонують внаслідок комунікативної специфіки дитячого віку.

Такої класифікації дотримувалися В.П. Анікін, Е.В. Померанцева, В.А. Василенко та ін. Частина ж дослідників до дитячого фольклору зараховують сюди лише ті твори, які виконують самі діти (Г.С. Виноградов, Н.П. Андрєєв, В.І. Чічеров).

Щодо жанрової специфіки, то частина текстів дитячого фольклору створюється на ґрунті «дорослого» фольклору (примовки, жарти тощо), а частина -- на ґрунті власне дитячих жанрів (лічилки, дражнили тощо).

До середини XIX ст. дитячий фольклор не виділявся в окрему групу усної народної творчості та спеціально не записувався. Тільки від другої половини XIX ст. і у XX ст., відколи зростає зацікавленість суспільства народним

життям, починається збирання та з'являються публікації зразків усної дитячої словесності В. Даля, П. Шейна, О. Афанасьєва, П. Іванова, С. Ісаєвича, Г.Виноградова, О.Капіци, М. Мельнікова, П. ЧубинськогоМанжури, М. Вовчка, М. Лисенка, В. Василенка, В. Анікіна, Д. Яворницького, В. Верховинця та ін.

Наукова зацікавленість проблематикою дитячого фольклору також починається у середині XIX ст. й розвивається спершу на тлі таких відомих у фольклористиці напрямів як міфологічного (В. Попов) та культурно-історичного (М. Костомаров), а П. Шейн уперше створює детальну класифікацію дитячого пісенного фольклору та виділяє в ньому деякі жанри (колисання, примовки тощо).

Досліджували дитячий фольклор О. І. Дей, Г. В. Довженко, О. А. Правдюк, Г. А. Барташевич, Л. Б. Стрюк, Ф. З. Яловий, П. Г. Черемський, В. Г. Бойко, О. М. Таланчук, Л. Ф. Дунаєвська та ін.

Залежно від умов функціонування, дитячий фольклор поділяється на ігровий та неігровий.

Внаслідок вікової специфіки та характеру дозвілля найбільше в традиції усної дитячої творчості зразків ігрового фольклору. Вони є цілком досконалими і функціональними, адже виражають душевний стан дитини у процесі гри.

Насправді без цих веселих і смішних віршів, без словесної гри, яка в них міститься, дитина ніколи не оволодіє своєю рідною мовою досконало, ніколи не стане її гідним володарем, здатним виразити будь-які думки, відчуття, переживання тощо.

1.4 Різновиди дитячого фольклору та його роль у вихованні

Нині серед дітей у більший шані, ніж інші форми фольклору, лічилка. Більшість лічилок у дитячому виконанні звучить як вірші, тільки «смішні». Діти так і ставляться до них, як до веселих віршів, часто змішуючи зі скоромовками, утішками тощо. Основна особливість лічилки -- чіткий ритм, можливість кричати окремо всі слова.

Найпоширеніший вид народної лічилки призначений безпосередньо для розрахунку гравців.

Велика група лічилок указує на тих, хто буде учасником гри. Останній, хто залишився після розрахунку, водить.

До цього ж виду лічилок належать такі, де немає прямої словесної вказівки на те, хто водить або виходить після рахування. Його замінює останнє виразне слово. У цій

групі особливо виділяються безглузді лічилки, з абсурдним сюжетом і звуко- та словосполученням.

Схожі лічилки існують у дитячому фольклорі різних народів.

Наступна група лічилок - ігрова - призначена одночасно і для рахування, і для гри. Саме ці лічилки закінчуються питаннями, завданнями, вказівками та іншими вимогами.

Лічилки - це здавна придуманий для дітей спосіб здійснення об'єктивної справедливості. Ніби сама доля розпоряджається розподілом ролей. А коли це так, то виграш у грі залежить тільки від граючого. Дитина під час гри повинна бути меткою, кмітливою, пам'яткою, догадливою, спритною тощо. Всі ці якості в дитячій свідомості розвиває лічилка.

Крім того, у давнину, коли люди вірили у чарівну силу слова, лічилка, вірогідно, виконувала ще одну серйозну роль, адже за звуковою структурою нерідко була схожою до заклинань.

Класифікація лічилок за формою:

1. Власне лічилки;
2. Лічилки-каламбури (містять незрозумілі слова);
3. Лічилки-замінники віршів (не містять ні незрозумілих, ні рахункових слів).

За призначенням:

1. Лічилки-задачі;
2. Лічилки для вибору ведучого;
3. Лічилки для вибору учасників гри.

Для композиції лічилки властиві такі форми: зачин, який виражається найчастіше в рахунку; процес, який починається фактично від самого зачину, тримається за нього і розвиває тему; вихід.

Лічилка – жанр дитячого фольклору. Лічилка має прикладне значення. Вона виконує функцію упорядкування, вибору та визначення дій учасника гри. При цьому перераховуються всі, хто бере участь у грі. Найчастіше лічилки бувають римованими з гумористичним змістом, а саме перерахування може бути завуальованим. Назва терміну походить від самої функції перерахування учасників гри та наявності в текстах числівників.

*Качка з річки йшла,
гурт качок вела:
це - качатко сиве,
це - як жовта слива,
це - брудненький квачик,
це - м'якенький м'ячик,
це - як вовни жменька,
це - кривеньке,*

це - сніжок побіг...

Скільки ж їх усіх?

Не менш цікаві зразки неігрового дитячого фольклору, до якого належать скоромовки, дражнилки та фольклорні твори інших жанрів, які діти використовують поза ігровими ситуаціями, у побуті тощо.

Так, скоромовка — весела і віртуозна гра у швидке повторення віршів і фраз, які складно вимовляти без належної практики. Краса скоромовки полягає у тому, що з першого разу її взагалі важко промовити. Адже за правилами гри скоромовку не читають, а повторюють зі слуху, що значно важче. Гра полягає не тільки в тому, щоб дібрати важкі для вимови звукосполучення, а й у плутанині, у постійній перестановці звуків.

У наступній групі скоромовок складність полягає у дзеркальному повторенні двох майже однакових слів («Охрім осипнув, Осип охрипнув»), що створює примхливий малюнок звукового руху. В іншій групі своя гра звуків і слів. У цих скоромовках потрібно повторити слово, складене з декількох слів або з одного кореня і декількох префіксів і суфіксів.

Це і корисні граматичні вправи, що тренують дитину в правильному, осмисленому вживанні частин мови і частин слова, і одночасно — улюблена гра у словотворення.

Задовго до того, як буде вивчене значення відмінкових закінчень, тимчасових дієслівних форм тощо, дитина вже зараз у грі й через гру засвоює складні смислові відтінки мови, її структурні одиниці.

Що ж допомагає дитині впоратися з усіма труднощами, загадками, каверзами скоромовки? Передусім — її смислова організація. На відміну від лічилок, у скоромовці немає «нісенітниць», немає абсурдних словосполучень. Скоромовка найчастіше передає картину знайомих реалій повсякденного побуту. Кожна дія, вказівка, визначення в скоромовці має сенс.

Наступна особливість скоромовок — її складна ритміка. Кожен звук, звукосполучення і слово скоромовки підпорядковані ритму і створюють ритм. Майже будь-яку скоромовку можна записати як двовірш або чотиривірш.

Принципи скоромовки — це глибинні поетичні закони. Такі властиві поезії звукові механізми як асонанс, консонанс, дисонанс, алітерація мають безпосередній зв'язок із народною скоромовкою.

Дитячі дражнилки, які часом пов'язують з ігровим дитячим фольклором — утішками, лічилками, небилицями — водночас є окремим жанром. Вони висловлюють негативний аспект у сприйнятті дітьми навколишньої дійсності.

Життя дітей з різних причин пронизане не тільки радісними, веселими, щасливими переживаннями. Тому серед мотивів дитячого фольклору зустрічаються сильні відчуття смутку, образи, неприязні, огиди, ненависті й злості. Відвіку народна мудрість давала вихід негативним емоціям дитини у слові, яке супроводжували рухи, стрибки, гримаси — у дражнилках. Звичайно, звичка всіх передражнювати завжди зустрічала опір. Але наявність дражнилок, їх різноманітність і цензурний характер — показник здорових відносин у дитячому колективі, здатності до адаптації без втручання дорослих і без фізичної розправи.

Народна дражнилка всім своїм ладом призначена для того, щоб поставити на місце кривдника, виказати своє ставлення до неприємних відхилень у поведінці, звичках, зовнішньому вигляді. Без дражнилки гра і життя дитини втрачають часом гармонійність, а часом і справедливість. Ефект дражнилки розрахований на багатократне докучливе повторення одних і тих самих римованих рядків.

Дражнилка виникає як своєрідне додавання до імені дитини римованого прізвиська або співзвучного слова («Іван-барабан»), або варіації імені («Катеринка-Катерина»). Приєднання до повтору або прізвиська декількох римованих рядків перетворює прізвисько в дражнилку. Зміст таких віршів найчастіше не має ніякого зв'язку з предметом

суперечки або мотивом, що спровокував зіткнення дітей. Дитяча дражнилка, висміюючи і засуджуючи погані схильності і вчинки дитини, лише у виняткових випадках прямо називає її злодієм, боягузом, ледарем, ненажерою.

Зміст традиційної народної дражнилки — нісенітниця, безглуздість. В утішках і небилицях гра слів, значень і образів спрямована на дійсність поза дитиною, на знайомі предмети і явища, уявне спотворення яких приносить їй задоволення. У дражнилці всі спотворення — звукові, смислові, образно--дієві — спрямовуються на ту дитину, котру мають дратувати. Саме в цьому спрямуванні відвертого безглуздя, нісенітниці, абсурду і закладена емоційна сила дражнилки, її образа.

Дитині приписують або нісенітні риси зовнішності («Ноги-тростинки»), або неможливі й безглузді в реальному житті вчинки («На купину сіла, комарика з'їла»).

Такий самий відтінок насмішки, несхвального ставлення додають дражнилці дії, що мають негативні наслідки для дитини або для оточуючих («Мирон ворона купив, три копійки заплатив»).

Отже, основний закон побудови дражнилки, що робить її водночас смішною та образливою, — це порушення звичного порядку речей, визнаної норми поведінки, зовнішності щодо конкретної дитини. Дражнилка

схильна до перебільшення і зменшення, настирливого повторення, до нісенітниць, безглуздя.

На цій властивості дражнилки заснована етична форма гри. Якщо діти використовують дражнилку, то вони попереджають товариша про зроблену ним помилку в грі, про поганий вчинок. Оскільки осміянню за допомогою дражнилки може піддатися кожен, вона дає змогу бачити ту межу, за якою закінчуються попередження і насмішка і починається знущання. Дражнилка вчить дітей помічати погане, несправедливе, непривабливе, вона вчить слухати слова і добирати інші за співзвуччям і значенням, вона розвиває чутливість до безглузвих ситуацій в житті і комунікативній ситуації.

Після знайомства зі словесними іграми-діями (дражнилками, лічилками, утішками), звернемося безпосередньо до словесної гри — гри в слова і із словами. Предметом гри тепер стає саме слово у всіх його формах і значеннях, а сама гра вбирає в себе всі прийоми, всі правила ігор-дій зі словом і перетворюється на гру розуму, уяви, фантазії, звукових і образних асоціацій. Це поетична літературна гра, заснована на знанні рідної мови, її лексики, граматики, семантики.

Словесна гра починається з простих маніпуляцій зі словом і поступово переходить до його смислових таємниць і глибинних мовних зв'язків.

Незрозуміла мова — поширена словесна гра дорослих, яка перейшла до дітей. Проста форма створення незрозумілої мови — додавання після кожного складу в слові одного і того ж звукосполучення.

Діти захоплюються такими іграми, коли вчаться виражати переживання, спостереження, відносини, і мимоволі дошуковуються до значення слів і флексій.

Наступна поширена гра — звуконаслідування.

Коріння багатьох форм дитячого фольклору має глибоку історію. Серед них заклички і примовки, мабуть, найстародавніші. Вони народжені язичницькою вірою у всемогутні сили природи і мають на меті використати магію слова для того, щоб викликати благотворний вплив природних стихій або попередити їх згубну силу.

Пов'язані з найдавнішими ритуальними обрядами служіння природним стихіям, заклички і примовки багато століть залучали дитину до закономірностей землеробського побуту. Кожна природна стихія, кожне природне явище відобразилися в них як чудова сила, до якої зверталися з проханнями про врожай, благополуччя, процвітання.

Заклички — це невеликі пісеньки, призначені для виспівування групою дітей. Часом вони супроводжуються ігровими діями, які імітують процес селянської праці.

Всі явища і сили природи функціонують у закличці як живі істоти. Дитина сама вступає з ними в контакт, змову: сонце просить про щедre літо; грім — не лякати худобу; дощ — поливати; обіцяє за справну роботу подарунок.

Незвичайні властивості явищ природи подано в закличці як перелік тієї благодаті, тих дарів, яких від них чекають і які вони дійсно несуть.

Закличка — не просте звернення до природних стихій, а виражена в слові, ритмі, інтонації гамма відчуттів — переживання, захоплення, ніжність. Емоції радості, довіри, переконаності в хорошому закладені в самій структурі вірша — у хвилеподібних повторах, у зміні картинок-прохань, у ритмі — жвавому, завзятому, у звучанні кожного рядка, кожного слова.

Усі явища природи мають закріплені за ними ласкаві імена — сонечко золоте, весна красна, червоне літечко.

Закличка створює в дитині віру у важливість і значущість слова. Ця віра зміцнюється самою дією заклинання.

Примовки — невеликі вірші з двох-чотирьох, рідко восьми рядків. Це барвисті, яскраві словесні картинки, що становлять світ повсякденних вражень дитини: все те, що оточує її в будинку, у дворі, на вулиці. Предмети домашнього ужитку і господарства, роботи в будинку, в дворі і в полі змальовані гранично стисло, тільки у визначальних рисах.

Примовки позбавлені описовості й моралі. Слово в них передає звук, рух, колір, об'єм і навіть смак.

У багатьох примовках предмети і дії ніби зміщені щодо реальності, дещо незвичайні, трохи безглузді.

Також примовка пропонує дітям побачити смішне в житті і навчитися смішне передавати в слові. Гумор безглузвих питань, пропозицій і припущень — стихія цих віршів і пісеньок. Але примовка зберігає серйозну інтонацію, надаючи можливість слухачеві самому розібратися, смішно йому чи ні.

Примовка — це й інтимне спілкування з природою наодинці. Такі примовки будуються за принципом прохання-побажання.

Звертаючись до птахів під час весняного й осіннього перельоту, дитина вчиться розрізняти в повсякденних буднях це дивовижне природне явище, починає сприймати

його як подію, підлаштовує звуки своєї мови під пташиний щебет і крик.

Примовки під час ігор — це своєрідні прохання до природи про співучасть, допомогу. Вони звернені до вітру, води тощо. У них закріплені необхідні для всіх гравців правила гри, які часто застерігають про нещасний випадок. Наприклад, не захлинутися при пірнанні. Вони вчать дітей бути уважними до своїх дій, перевіряти дії правилами, строго дотримуватися правил.

Кричалки — новий рівень творчого спілкування дитини зі світом. У цьому жанрі виражаються дитячі переживання та емоції: радість, щастя, захоплення, захват, здивування тощо.

Кричалки — це емоції та переживання дитини, відображені у слові.

Поетична форма кричалок споріднена з дитячим фольклором. Ця спорідненість базується на емоційному ставленні до повсякденних подій дитячого життя: вставання, умивання, одягання, до священного для дітей ритуалу гри. І в цьому значенні вони є насущною необхідністю і потребою дитини. Сама природа кричалок, визначення цього жанру підказують, що кричалки потрібно співати, кричати, верещати, підкоряючись переливам їх жвавого, дзвінкого, примхливого ритму.

Серед народних віршів для дітей велику групу становлять такі, змістом яких є явна нісенітниця, безглуздість. Але нісенітниця ця має особливі властивості. Вона підкоряється певному правилу. Дитина сприймає безглузді вірші саме як нісенітницю, небилицю, ні на хвилину не сумніваючись, що в житті так не буває. Коли дитина вже засвоїла інформацію про характер предметів, ознаки явищ, послідовність зв'язків між ними, вона дозволяє собі довільно поводитись з тим, що стало надбанням її розумового життя. Це своєрідне випробування на міцність знань. Переклади з англійського, німецького, французького фольклору свідчать про поширеність цього жанру, який існує не одну сотню років.

Багато безглуздостей починаються з вказівки на чудо, а потім йде перелік пустотливих і дивовижних відхилень від загальноновизнаної форми.

Дитині приємно усвідомлювати, що вона розумна: їй відомо, як усе є насправді. Самоствердження необхідне дитині в її щоденному пізнанні світу. Закономірне виникнення цього відчуття — достоїнство цього жанру. Безглуздості, нісенітниці, небувальщини — прекрасний засіб для виховання і розвитку відчуття гумору, здорова їжа для дитячої душі, яка задовольняє ненаситну потребу дитини в радості.

Діти у процесі свого розвитку не залишаються осторонь під час виконання дорослими традиційного фольклору. Деякі фольклорні жанри, наприклад, ліричні пісні, частівки, загадки — важливі також і для дитячої аудиторії. Ці жанри переходять у дитячий фольклор і сприяють розумовому та емоційному становленню дитини.

Колискові пісні — ліричні пісенні твори, які виконуються матір'ю (рідше батьком чи іншими членами родини) над колискою дитини для того, щоб її приспати.

Це один з найдавніших жанрів народної словесності, що сягає корінням міфологічного періоду творчості. Для того, щоб зрозуміти витоки і генезис жанру, слід проаналізувати його найдавніші зразки. Спостереження доводять, що не лише образно-тематичною структурою, а й інтонаційно-ритмічною будовою вони споріднені із замовляннями. В минулому подібні пісні виконувались не тільки, щоб приспати дитину, а, як і замовляння, привернути до неї або відвернути від неї дію певних духовних сил, оберекти від зла.

Незважаючи на безліч нюансів почуттів і думок, висловлюваних у колискових піснях, а також на широкий простір для імпровізації, все ж набір їх мотивів дуже обмежений. Найстійкіший з усіх мотивів, який з'являється у переважній більшості творів — закликання чи запрошення

сну до дитини. У ньому зафіксоване анімістичне уявлення про сон як істоту, яка може заспокоїти і приспати дитину. Не розуміючи природи сну і не маючи змоги її пояснити, різні народи по-різному розуміли цей стан людини, але у всіх давніх уявленнях відбилася стійке переконання, що сон — не властивий людині фізичний стан, а привнесений із зовні вплив якоїсь духовної надприродної сили, зв'язок із потойбічним світом духів.

*Ой ходить Сон коло вікон, а Дрімота коло плота,
Питається Сон Дрімоти: «Де будемо ночувати?» «Де
хатина є тепленька, де дитина є маленька, Там будемо
ночувати, дитиночку присипляти»...*

У деяких колисанках уявлення про засинання дещо змінене: дитина засинає не від самої присутності Сну чи Дрімоти, а від «спання», яке Сон носить із собою в рукаві, і яке насилає на дитину, щоб вона заснула. Сон і Дрімота — міфічні істоти антропоморфного характеру, тобто вони уподібнюються до людей: ходять, розмовляють між собою, розподіляють обов'язки («ти будеш колисати, а я буду присипляти»). Звертання до них в колискових має явні ознаки

замовлянь:

Сонку! Дрімку! Голубойку!

Би каждому мило было.

Присти ж мою дитиночку.

Щоби росла, не боліла,

Присти ж ми ю вдень і вночі!

Головоньки не сушила.

*Буде мати чорні очі,
Чорні очі, біле тіло,*

*Дітинонька — не воленька,
Головоньці клопотонька.*

Поруч із цими міфічними істотами з'являється уособлення злої, негативної сили в образі Бабая. Він зустрічається і в інших жанрах фольклору, але, можливо, перейшов до них саме з колискових. Тут він має значення істоти, яка наганяє страх, будить чи заподіює якесь лихо:

*Бай-бай, баю-бай, Наших діток не лякай,
Баю-баюшки, бай-бай, Бо вони маненькі
Не ходи сюди, Бабай, Та спати раденькі.*

Цікаво, що рефрен «Баю-бай», як правило не зустрічається у піснях, де не згадується Бабай. Можливо, в минулому він мав специфічне значення, чи саме цьому вислову надавалася здатність відганяти злу силу.

У багатьох колисанках мотив присипляння пов'язаний з ще однією напівміфічною істотою — котом. Кіт у слов'янських культах займає вагоме місце, він символ оберегу дому (спить на печі, стереже спокій; не відходить далеко від дому, завжди повертається). Крім того, очевидно, здавна була помічена здатність kota швидко засинати, спати більшу частину доби. З цим був пов'язаний звичай класти kota в колиску перед тим, як туди клали дитину. У колискових піснях з'являється мотив закликання kota:

*Коте сірий, коте білий, Дитиноньку колихати,
Коте волохатий, Дамо тобі папи
Ходи вже до хати Да у твої лапи.*

Текстів, де кіт бере участь у заколисуванні дитини, дуже багато у багатьох варіантах і різних поєднаннях. Подекуди чітко простежується віра в те, що кіт є оберегом для дитини:

*Коте, котику-вуркоте На котика усе лихо,
На (ім'я дитини) сон дрімоти, А ти (ім'я дитини) спи
тихо.*

Значно рідше у колискових з'являються образи птахів (голуба, зозулі таїн.): «Ой люлі-люлі, прилетіли гулі...», «Люлі-люлечка, прилетіла зозулечка». Їхня поява у колисанках співвідноситься із сюжетами про присипляння дитини на дворі:

*Ой повішу колисочку у поли, у поли, Я повішу
колисочку та на ожиночку,
Будуть дитя колисати соколи, Буде вітер колисати
мою дитиночку.
соколи.*

Бувають інші варіанти (колиска повішена на дубі, вишні, липі), але в них, як правило, присутній образ вітру. Він, очевидно, пов'язаний з древнім звичаєм колисати дитину на свіжому повітрі з метою духовного очищення від

світу мертвих (з якого вона начебто прийшла). Очищення повітрям зустрічаємо і в інших фольклорних ритуалах (наприклад, гойдання на гойдалках в календарно-обрядовому циклі).

Окремий цикл становлять пісні, об'єднані єдиним зачином «Ой спи, дитя, без сповиття, поки мати з поля прийде», в яких сноподібну функцію виконує зілля'.

Ой спи, дитя, не проснись, А третя щасливая.

Поки мати з поля прийде І щастячка, здоров'ячка,

Да принесе три квіточки: І добрую годину

Перша квітка сонливая, На малую дитину.

А друга дрімливая,

Часом конкретизується, яка трава має магічну силу присипляти дитину: рута, м'ята, хрещатий барвінок та ін. Зазвичай, дитину перед сном купали в цих травах, щоб сон був міцніший і здоровший. Колискові, в яких зустрічається цей мотив, мають найбільше споріднених рис із замовляннями: їм властива стрункість побудови, певна формальність, характерна для магічних текстів, а також специфічні повтори різних рівнів, які надають вислову певного пафосу і магічності звучання. Усі проаналізовані мотиви походять із найдавніших зразків жанру і становлять першу, міфологічну групу. Другу, більш сучасну групу текстів, умовно можна назвати побутовою. Це — твори, в

центрі яких не стільки сама дитина і магічна дія слова на її ріст, здоров'я, щастя, а, скоріше, світ, в якому дитина живе — її дім, родина. В цих піснях у напівказкових рисах описується «мальована колисочка із золотими вервечками», мальованими бильцями, шовковими подушечками і пелюшками; з'являються риси побуту, елементи суспільного життя.

Центральним у цій групі колісанок є образ матері. Вони сповнені мріями, думками матері про майбутню долю дитини, у них виливаються почуття жінки, її ставлення до дочки чи сина у паралельному зіставленні з її власною долею, роздумами про життя:

*Ой люлю, люлю, Коби-м сі з тебе
Коби-м ті вилюляла Потіхи дочекала...*

Деякі з них оповиті сумом передчуття, що дитина виросте, але не принесе радості матері: не подасть води, вижене з хати. Особливо драматичного звучання набувають колискові, в яких оспівується образ матері-удови:

*Ой люляй мі, люляй, Мам семеро діти,
Сиротенька мала, Сиротеньки малі,
Бо твій няньо умер, Як вас виживити?
Я вдова остала.*

Ще трагічнішим є цикл пісень, в яких співається про загибель дитини, яка забила, коли обірвалася колиска.

Подекуди звучать соціальні мотиви, оплакується гірка доля жінки-удови, чоловік якої загинув у рекрутах, з'являється мотив праці на панщині:

*Пішла мати жито жати, Мале дитя без сповитя
Та не собі — пану. Не має талану.*

Мати з жалем говорить, що побачить дитину аж у суботу, а сама буде важко робити весь тиждень. З'являється також мотив страху, що сина, коли він виросте, заберуть в солдати. Однак соціальні мотиви невизначальні у колискових піснях, і в дитячому фольклорі зустрічаються рідко.

Хоч переважна більшість колискових передбачає їх виконання мамою дитини, зустрічаються також тексти пісень, які немовляті співає батько. Це явище не дуже поширене і зустрічається переважно у Закарпатській Україні. Особливо цікаві твори, в яких батько звертається до свого малого сина з побажанням йому скоро вирости і стати у всьому подібним до батька. Вони також споріднені з магічними жанрами:

*Чуч-беле, чуч-беле, ніт дома матері Пішла кашу
товчі, не прийде аж гночі, Усни же мій, усни, великий
виросний Великий як і я, білий, як лелія, Великий до неба, бо
мі тя барз треба.*

Мотив надії на допомогу дитини, коли вона виросте, дуже поширений в колискових родинно-побутової тематики.

Коліскові пісні — жанр, який має чітко визначену конкретну функцію: заспокоїти і приспати дитину. З цим основним їх призначенням і пов'язані особливості поетики жанру. Оскільки єдиним слухачем є дитина, яка лише починає розуміти окремі слова і реалії дійсності, то у колискових використовується тільки найпростіша загальноповживана лексика, у них нема складних поетичних прийомів і тропів. З художньо-поетичних засобів зустрічаються епітети (золотенькі бильця, шовкові вервечки, пухові подушечки, хата тепленька). Це — чи не єдиний троп, що широко використовується в колискових для увиразнення їх змісту. Рідко зустрічаються порівняння (білий, як лілея; очка, як тернина). Всі інші засоби спрямовані на створення специфічної звуко-ритмічної оболонки твору, яка навіває дитині сон. Основним її виразником є мелодія, яка, відрізняється від інших ліричних пісень одноманітністю і монотонністю, оскільки має на меті вплинути на стан і настрій дитини, щоб її заколисати. Ефект заколисування підсилюється гойданням дитини в колисці, але також і специфічними формальними засобами самого тексту колискової.

Першорядну роль тут відіграє одноманітний ритм, що досягається рядом засобів. Найпоширеніший прийом — різного роду повтори, від анафори до повторів цілих рядків у вигляді наскрізних рефренів. Деякі колисанки побудовані так, що кожен рядок повторюється по два чи більше разів. Сюди долучаються різноманітні фонетичні ефекти, що надають мові мелодійності і ритмізації, а також заколисувальні вигуки-кліше «баю-баю», «Ой люлі-люлечки» і т. п. Милозвучність мови підсилюється шляхом використання здрібніло-пестливих форм (дитинонька, колисенька, матіночка), через які також виявляється ніжне, пестливе ставлення до дитини. Як правило, дитина ще не розуміє лексичного значення слів колискової, але вловлює звуки, співзвучні висловлювання, і пісня стає одним із шляхів її знайомства зі світом. Тому, виконуючи колисанки, матері вкладають в них усе багатство почуттів, які хочуть словами передати (навіяти) немовляті.

Переважна частина творів має форму монологу матері, зверненого до дитини, або уявного діалогу з нею. Така форма підсилює щирість та безпосередність висловлюваних думок та почуттів, дає простір для імпровізації. Мотиви зустрічаються різні, як і різний діапазон почуттів: від жертвовної любові та опіки до нарікання, висловлення думки, що дитина небажана. Часом

зустрічається образ молодії жінки, яка легковажить своїми материнськими обов'язками заради власної примхи чи розваги: «Прикладу тя камінцями, Сама піду з легінцями».

Але в основному переважають сумні тони: думки про майбутню долю переплітаються із відчуттям тягару безсонних ночей, важкої праці, недолі. Нерідко ці різні мотиви поєднуються, що дає підставу вважати однією з домінуючих рис поезики колискових їх мозаїчність, яка твориться шляхом нашарування різних образів, зміщення часових площин (ставлення до немовляти змішується з роздумами про те, що буде, коли дитина стане дорослою, з'являються мотиви весілля, проводів у рекрути і т. п.). Поетичний синтаксис, крім численних повторів, ускладнюється звертаннями до дитини (для цього використовуються пестливі слова, здрібнілі форми імені — Івасеньку, Наталонько), а також риторичні питання, паралельні синтаксичні конструкції (найчастіше психологічні паралелізми) та ін.

В окремих випадках зустрічається прийом шаржування. Це — гумористичні жартівливі тексти, зміст яких виходить за рамки дитячої тематики і є своєрідною карикатурою на колисанки:

*Колисала баба діда — Ой спи, діду, колишу тя,
Від вечора до обіда: Як не заснеш, то лишу тя.*

Часто у них пояснюється, що баба заколисує діда,
щоб він не їв, але:

*Тільки баба від колиски —
Дід за ложку і до миски.
А та баба за копистку,
Та до діда, та по писку.*

Крім мотиву «Колисала баба діда» з його видозмінами (від гумористичного характеру до сороміцьких мотивів), зустрічаються й інші шаржові картини, наприклад:

*Колисав дід дитину
Та й викинув на кропиву,
А з кропиви на будаче:
— Ходи, мати, дитя плаче...*

Вони спрямовані не стільки, щоб заколисати дитину, як розважити присутніх дорослих, а тому становлять окремий цикл, що відрізняється певними рисами (гумором, іронією, шаржуванням), не властивими для всіх інших зразків цього жанру.

Колискові пісні виявляють зв'язок з іншими жанрами усної народної творчості. Передусім вони тісно пов'язані із замовляннями, з яких походять. Спостерігається спорідненість з анімістичними уявленнями у персоніфікованих образах Сну і Дрімоти; забобонами, ритуалами (колисання як елемент очищення повітрям).

Як ліричний жанр вони дуже близькі до інших жанрів народної пісенності, зокрема, календарно-обрядової (мотив закликання сил природи, рефрени типу «люлі-люлі»), родинно-побутової (мотиви стосунків у сім'ї, родинних почуттів, а також трагедії сирітства, вдовства), соціально-побутової (мотиви розлуки, пов'язані з працею на панщині, роздуми про рекрутчину, чи загибель на війні батька дитини).

Хоч це пісенний жанр, але він має деякі спільні риси з епосом. Багатьом колисанкам властиві елементи сюжетності, оповідальності.

Фантастичними образами Сну, Дрімоти, розповідями про пригоди kota вони перегукуються з казками. Рідше зустрічаються сюжети, пов'язані з неказковою прозою. Такою, наприклад, є колискова «Ой ходила журавочка»:

*Ой ходила журавочка Ой ходила журавочка —
Да по комишу. Да на той пожар,*

*А я свою дитиночку Да попекла білі ніжки,
Да заколишу. Стало мені жаль
Ой ну, люлі, люлі! Ой ну, люлі, люлі!*

Вона пов'язана з поширеною легендою, що журавель має чорні ноги (або лелека червоні), бо попик їх на пожежі. Подібні колискові «Ой ходила чаєчка», «Летів шпак через попів мак», де є риси епічності, деякі твори драматизмом наближаються до балад. Подібність до пісенних жанрів, дає можливість використовувати інші (найчастіше ліричні) пісні для заколисування дитини. Але слід пам'ятати, що таке використання не робить їх колисковими піснями, що мають чітко визначені змістові та формальні параметри жанру.

Забавлянки

Окрім пісенної лірики, дорослі у спілкуванні з дітьми створили цілий ряд неписаних жанрів. Г.С. Виноградов, один з перших дослідників дитячого фольклору, об'єднав ці твори спільною назвою «поезія пестування». Переважна більшість — це невеликі поетичні твори, які примовляють дорослі, пестячи немовля. Але не тільки. Є й інші піджанри, які мають своє призначення і конкретні функції.

Найближче до колискових пісень за змістом і характером стоять потішки або утішки — невеликі віршики, які промовляють дитині перед тим, як кладуть спати. Їхнє призначення — заспокоїти дитину, вплинути на її психічний

стан, щоб вона швидше заснула. Тексти утішок дуже подібні до колисанок, в них фігурують ті ж дійові особи, що в пісенній ліриці, найчастіше — кіт, який допомагає приспати дитину:

*Ой ти, коте-рябку, Виженемо овечки,
Та вимітай хатку. Щоб по гірці не ходили,
А ти, котку сірий, Діток малих не будили,
Та вимітай сіни. Щоб вовниці не губили.
А ти, котку-котарю, В нас вовниця дорогая,
Та вимітай кошару. У нас дитина малая.*

Частина утішок спрямована на те, щоб втихомирити дитину, коли вона плаче:

*Тихо, (ім'я дитини), не плач, Іде киця на мостику,
Киця принесе калач. Несе калач на хвосту...*

Спеціальні примовляння використовуються під час колисання дитини з метою не приспати її, а заспокоїти:

*Гойда-да, хліба нема.
Був буханець — з'їв баранець,
Була кришинка — з'їла дитинка...*

Окремий цикл становлять потішки, якими втішають чи забавляють дитину під час купання:

Купалися ластів'ята У любисточку купали.

*Та в чару водиці, Живу воду наливали,
Щоб були ми білотілі Щоб здоров'я тіло мало,
Та ще й білолиці. Лиха-горенька не знало...
Тут неважко простежити зв'язок із магією слова.*

Найбільшу групу забавлянок становлять пестушки — коротенькі віршики, які виконуються у поєднанні із своєрідними рухами чи вправами, якими дорослий пестить дитину, підбадьорює, спонукає до певного виду діяльності і т. ін. Найпоширенішими є варіанти «Ласочки». Гладячи дитину по руках, примовляють:

- *Лася, Ласочка, де була?* — *Чим кусала?*
- *У лісі.* — *Зубами.*
- *Що їла?* — *Куди клала?*
- *Горісі.* — *До мами.*

У словесності всіх слов'янських народів є забавлянка «Сорока» (або її різновиди чи варіанти). Вона пов'язана із пещенням дитячої руки:

*Сорока-ворона Діткам кашку варила, На порозі студила,
Ополоником мішала, Діточок скликала...*

(говорячи це, дорослий робить пальцем колові рухи по долоні дитини, ніби мішаючи кашу):

Ідіть, діти, по тріски, Дам вам каші потрошки;

(говорячи, відбивають ритм короткими ударами, а тоді перебирають пальчики дитини):

*Тому дала, тому дала, тому дала,
А тому не дала, (мізинчик),
бо він — ледар: дров не рубав, печі не палив, каші не варив,
діток гулять не водив — іди собі геть.*
Полетіли — (махують руками дитини, ніби крилами).
Дітям дуже подобаються такі забавлянки, вони сміються,
пробують наслідувати рухи дорослих. Подібним є цикл
пестушок, пов'язаний із пещенням ноги дитини. Як правило,
це імітація «кування чобітка»:

*Кую, кую чобіток,
Подай, мамо (тату і т. д.), молоток,
Не подасиш молотка,
Не підкую чобітка... (При цьому вдаряють по нозі дитини
пальцем).*

Ряд поетичних текстів супроводжують фізичні вправи
дитини: розводячи руки і ноги дитини, примовляють:

*Потягусі, потягусі, Росла-виростала,
На (ім'я) пестусі. Щоб своїй мамці
Щоб (ім'я) росла, Скоріш в поміч стала.*

Коли дитина уже самостійно сидить, з нею бавляться
«Ладусі» або «Ладки». Плескаючи її руками, говорять:

Ладки, ладоньки, ладусі, — Що їли? — Оладки.

*Ой ладусі, ладки. — З чим оладки? — Із медком
— Де були? — В бабусі. Та солодким молочком.*

Є тексти, які використовують, навчаючи дитину ходити:

Дибки, дибки! Ходить котик по лавочці, Водить кицю за лапочки: Диб, диб, диб.

Окрему групу забавлянок становлять твори, які виконуються дорослими під час підкидання дитини на коліні або нозі. Народна назва таких творів — чукикалки (поширена в центральній та Лівобережній Україні), походить від початкових слів багатьох цих текстів— «Чук-чук», «чуки» (хоч можуть бути й інші звукосполучення: «Гоп», «гуци», «а-та-та», які імітують їзду на коні):

їде, їде пан, пан,

На конику сам, сам, а за паном — хлоп, хлоп

На конику гоп, гоп...

Простота побудови таких віршиків, милозвучність приваблива для слуху немовлят. Звучання звуконаслідувальних слів, які супроводжують певні рухи, сприяють мовному та фізичному розвитку дитини. Такі вправи захоплюють елементами гри, вони збуджують інтерес, розвивають емоційність, спостережливість, розважають, а водночас дитина знайомиться з навколишнім світом, побутом, отримує нову інформацію про щоденне

життя людини, у цьому виявляється практичне значення забавлянок для немовлят.

Для дітей старшого віку (3—5 років) народ створив забавлянки, які побудовані уже не на фізичних рухах чи елементах гри, а інтерес дитини захоплює сам текст. Він досить простий, щоб дитина могла його зрозуміти, однак деякі його елементи збуджують цікавість, сприяють розвиткові уяви чи інших видів мисленнєвої діяльності. Це — віршовані казочки з елементами сюжетності й оповідальності (напр., «Пішла киця по водицю»). Інколи вони можуть виконуватися як пісеньки на прості мелодії.

Деякі із забавлянок мають форму гри з елементами випробувань. Наприклад:

— *У лісі був?* — *Був.*

— *Вовка бачив?* — *Бачив.*

— *Боявся?* — *Ні.* (В цей момент сильно дують в лице або плескають у долоні з метою налякати, і, коли дитина мружиться, говорять: «Боявся!» і знову...)

Дитина намагається довести що «не боїться».

Ігрову форму має значна кількість забавлянок. Цікава гра-забав-лянка про анциборика:

Ішов анциборик через попів дворик,

Ніс сокирку й топорик,

І мальовану торбу з пиріжками

— *їв би ти пиріжки?*

— *їв би.*

Тоді беруть дитину за вухо і приказують:

— *Не ласуйсь, не ласуйсь... Ішов анциборик... і т. д.*

— *їв би ти пиріжки? -Ні.*

— *Чом такого добра не хотіть, чом такого добра не хотіть?*

Значна частина казочок-забавлянок має форму діалогу, що становить ланцюг питань та відповідей, витриманий у межах одного логічного ряду, через що їх можна назвати кумулятивними казочками:

■ *Довбні побили. Де тії. довбні? Черви поточили. Де тії черви? Кури поклювали.*

■ *Де тії кури? Коршаки похапали. Де тії коршаки?*

■ *Полетіли на море. Де тее море?*

■ *Красками заросло.*

■ *Де тие краски? Порвали Параски. Де тії Параски?*

■ *Вийшли заміж.*

■ *За кого?*

■ *За паничів.*

■ *Де тії паничі?*

■ *Поїхали на войну.*

Ласочко, ласочко, де ти була? В Бога. Що робила? Хусти прала. Щось дістала? Кусок сала. Де те сало? Під столом. Чим накрите? Постолом. Де ти діла? Кішка вкрала. Де тая кішка? Побігла під піч. Де теє підпіччя? Вода затопила. Де тая вода? Воли випили. Де тіл воли? Таку форму мають навіть деякі забавлянки для найменших; вони інколи виконуються під музичний супровід.

Другу групу становлять казочки-небилиці, зміст яких будується на дотепно скомпонованих алогізмах та каламбурах. У них розповідається про те, чого не могло бути насправді, а видається, ніби це правда: *Ой у полі мужик комарами орав, Комарами орав, дубиною поганяв...*

... Ой ти, дядьку, Мусію, чи ти бачив чудасію? Що попова кобила по городу ходила, По городу ходила, поросята водила, Поросята кричать, вони їсти хочать, Вони їсти хотіли, і знялись та й полетіли. І знялись та й полетіли, у лісочку на дуб сіли. У лісочку на дуб сіли, усі груші поїли...

Дитина вчиться зіставляти факти і життєві явища, і, зауваживши невідповідність змісту, сприймає казочку як комічну. Це її веселить і розважає. Звичайно, такі забавлянки розраховані на старших дітей, які починають мислити логічно, вчать елементів аналізу, синтезу, порівняння, зіставлення і т. п.

Третя група казочок-забавлянок — безконечні або надокучливі казочки — вкрай коротенькі віршовані твори, де в жартівливому тоні йдеться про якусь несерйозну чи малоймовірну подію, яка розповідається багато разів, не перериваючи оповіді казочки. Механізм «безконечності» створюється шляхом відповіді на поставлене в кінці твору питання — «Чи казати знов з кінця?», «Гарна баєчка, чи ні?», «Розказати тобі ще?». Найпоширеніша по всій Україні казочка «Був собі чоловік Оажка»:

Був собі чоловік Сажка, На ньому сіра симражка. На голові шапочка, А на штанях латочка. Чи хороша моя казочка?

— *Ти кажеш «хороша», і я кажу «хороша».*

— *Був собі чоловік Сажка... і т. д.*

Текстів цих казочок записано небагато (кілька десятків), частина з них у вигляді діалогу:

— *Ми з тобою йшли?* — *Ти кожух взяв?*

— *Йшли.* — *Взяв.*

— *Кожух знайшли?* — *Аде ж він?*

— *Знайшли.* — *Та що?*

— *Я тобі кожух дав?* — *Та кожух!*

— *Дав.* — *Та який?*

А ми з тобою йшли?...

і у формі безконечної пісеньки:

*Був собі журавель та журавочка, Або: Купив циган порося,
Наносили сінця повні ясельця. А циганка вовка.
Наша пісня гарна й нова, Оце пісня ловка, ловка,
Починаймо її знова. Ловка, та не вся:
Був собі журавель... Купив циган порося...*

Як зазначав В. Пропп, основна функція таких творів відвадити дітей, коли вони дуже наполегливо вимагають оповідати казку. Тому вони не обов'язково повинні закінчуватися питанням, а можуть бути й інші форми:

*Кажу, кажу казку І про діда Петруся,
Про бабу Палажку От і казочка уся.*

Коли дитина знову просить розповісти казку, розповідають ту саму забавлянку.

Отже, коло забавлянок широкі і різноманітні і щодо особливостей виконання (в залежності від віку дитини), і щодо тем, сюжетів, персонажів. Однак, оскільки слухачами є лише діти, забавлянкам, як і колисковим пісням, характерна простота структури і поетики. Незалежно від форми побудови (пісенька, казочка, оповідь, діалог), усім їм притаманне економне використання художніх засобів. Основна увага зосереджена на самій зображуваній ситуації чи дії, а тому переважають дієслівні форми, слова вживаються в їх прямому лексичному значенні. Відсутність

тропів компенсується жестами, інтонацією, мімікою, рухами. Найчастішим засобом є епітет (золоті підковки, маленькі пальчики, сірі бички), інколи у формі прикладки (мишка-шкряботушка, киця-мура).

Визначальне місце, як і в колисанках, займає звукове оформлення, а тому поширені алітерації, асонанси, звуконаслідування. Усі засоби підпорядковані можливостям дитячого сприймання, коли значення багатьох слів залишається недоступним, а увага зосереджується на загальному звучанні твору, — отже, мають сугестивну природу.

Загадки

Загадки — це короткі твори, в основі яких лежить дотепне метафоричне запитання, що передбачає відповідь на нього. Щоб знайти відповідь — відгадку, потрібно вміти зіставляти життєві явища на основі їх спорідненості чи подібності за певними ознаками, рисами, характеристиками. Звідси і назва «загадка» від «гадка» — думка, «гадати» — думати, мислити.

Специфіка загадок полягає в тому, що в них у завуальованій алегоричній формі зашифровано якийсь предмет чи явище і треба відшукати його первісне значення. Тому деякі учені, аналізуючи художню форму загадок, твердять, що «кожна загадка композиційно — одночленний

паралелізм, другим членом якого є відгадка».

Походження загадок дуже давнє. їхні витoki сягають у міфологічну добу, коли в основі вірувань лежали анімістичні уявлення і тотемічні погляди. Тоді утворилася певна система заборон — табу, серед яких були і словесні табу, пов'язані з вірою в магічне значення висловлювань. Так, наприклад, за певних умов не можна було називати імена божеств чи духовних істот (щоб вони не з'явилися, почувши своє ім'я), і на їх означення вживались описові формули: «Той, що пускає стріли» (Перун), «Той, що живе в лісі» (Дух лісу) і т. п. До сьогодні подібний прийом використовується в народі, наприклад: «Той, кого не згадують опівночі» (чорт).

Первісно іноскання мало утилітарне значення — вплинути на докiлля, світ, щоб запобігти стихійним явищам природи, задобрити духів чи обдурити їх. Наприклад, мисливці, відправляючись на полювання, не називали звірів справжніми іменами, а вживали вигадані назви, щоб таким чином приховати свої наміри, «ввести в оману» духів і «притупити пильність» звірів. Метафорична мова використовувалась при заручинах (куниця, мисливець, сліди і т. п.), що мало забезпечити добрий хід і вирішення справи сватання. Цей прийом зустрічається і в замовляннях, де словесно-образні формули є символами певних

конкретних реалій.

Табу трансформувались, як уже не раз підкреслювалось, у ряд пізніших жанрів. На основі первісної магії, замовлянь, виникли повір'я, а магичні формули стали основою загадок, в основі яких, на думку О. Потебні, також була первісна народна поетична символіка. Саме тому цей жанр (зокрема ті твори, що відбивають давні уявлення, риси праслов'янського світогляду) дуже стійкий за формою. Він майже не змінюється, оскільки важко трансформувати закладений в ньому пласт давньоміфологічної свідомості.

Однією з перших логічно несуперечливих і науково вмотивованих класифікацій, що не втратила свого значення і в наш час, була запропонована І. Франком у праці «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних». Аналізуючи первісний слов'янський світогляд, побудований на ідеалізації і персоніфікації сил і явищ природи, та давні релігійні вірування (анімізм, зооморфізм і антропоморфізм), Франко кладе їх в основу класифікації загадок як одного з найдавніших жанрів.

Першою за походженням дослідник вважає групу загадок, які називає анімістичними. До них зараховує твори, в яких неживі предмети, сили і явища природи представлені як живі істоти, тобто персоніфіковані чи одухотворені. Найдавнішими вважає ті з них, що тотожні чи суголосні зі

старовинними праслов'янськими міфами про світобудову, походження світу, божеств, пов'язаних з природними явищами. Наприклад, уявлення, що небо — батько, а земля — мати, знайшло відображення в загадках, типу «Тато високий, мама широка, син кучерявий, невістка сліпа» (Небо, земля, вода, ніч). Ремінісценцією міфів є загадки на зразок «Сидить півень на вербі, пустив коси до землі» (Небо, сонце, дощ), де небо зображене як світове дерево (елемент всіх євразійських міфологічних систем), а сонце — птах на ньому. Подібною трансформацією міфу є зображення сонця як золотого коня (що перегукується з міфом про золоту небесну колісницю). Поклоніння одухотвореним силам природи і деякі табу на їхні імена синтезувались у загадках про сонце як панну із золотими косами, що спадають на землю (проміння); та зорю ранню чи вечірню у вигляді дівчини, богині, що плакала або загубила ключі: «Зоря-зоряниця, красная дівиця, до церкви ходила, ключі загубила, місяць побачив, сонце скрало». Тут, як і в багатьох текстах календарної обрядовості, ключами зорі названа роса; те, що сонце скрадає ключі означає, що воно бере владу над світлом і днем.

Подібними є загадки про місяць в образі князя або пастуха: «Череда незлічена, толока незміряна, пастух ненайманий». Зорі, які заховались за хмари, уявлялись

украденими чи втраченими вівцями.

У багатьох загадках елементи астрального культу поєднані з елементами інших культів, зокрема із культурами вогню, домашнього вогнища, печі, хліба. Так, у загадці «Повна піч паляниць, посередині книш» маються на увазі зірки і місяць; небо та сонце нерідко порівнюються із піччю та хлібом: «За лісом за пралісом золота діжа кисне» або «За лісом червона діжа сходить».

Такі загадки, де сили природи зображені у вигляді звірів, становлять другу, дещо пізнішу групу, яку Франко називав зооморфічною. У зооморфічних загадках зафіксовані тотемічні вірування слов'ян і елементи поклоніння тваринам-тотемам. Найвиразніші з них ті, в основі яких лежить поклоніння корові, волу, бику: «Чорна корова всіх людей поборолла, а білий віл всіх людей на ноги підвів» (ніч і день). Подібні образи зустрічаються у грецьких міфах (білі воли Гіперіона — сонця) та в індійських віруваннях, що говорить про спільне індоєвропейське тло. Це стосується й образів хмар у вигляді овець: «Сиві барани все поле залягли»; вітру в подібі коня: «Що біжить без повода?» а також інших явищ — вогню, води, грому.

Значна група загадок, пов'язана з культом птахів: червоного півня, що асоціюється з вогнем — «Сидить півень

на осиці, підняв догори косиці» (Вогонь і дим); золоті квочки з курчатами — «За горами, за лісами золота квочка золоті курятка водить» (Місяць і зорі); чорного птаха — ночі; білого птаха — снігу; сивого птаха — диму та ін. Франко наголошує на такому цікавому і недругорядному факті, що символами явищ природи служать майже виключно домашні тварини та птиця (за винятком кількох загадок, де звірі нечітко означені), тому що «звірі, з котрими чоловік найближче живе, котрих вдачу найліпше знає, і котрі заразом, як нас поучає порівнююча історія первісних релігій, займали найбільше місце в первісній культурі звірів (зоолатрії), спільним в більшому або меншому розмірі всім народам на певному ступені розвитку духовного».

До третьої групи належать антропоморфічні загадки, тобто такі, де явища природи і реалії дійсності порівнюються з людьми і людськими взаєминами. Наприклад, сонце — пан, місяць — пастух-най-мит; вітер — злодій; місяць — чумак, зорі — воли; замок — сторож та ін. Вони теж успадкували анімістичні риси, але, вказуючи на певні суспільні відносини і явища, є витвором більш сучасним і віддаленим від первісної міфології.

Детально зупиняючись на аналізі цих трьох груп, Франко зазначав, що всі інші загадки є «штучнішими», бо витворені народною уявою і фантазією, а тому є цікавими з

точки зору фразеології і мови, а не світогляду чи змісту, закладеного в них. Їх можна умовно об'єднати у ще одну групу загадок, в яких явища чи предмети порівнюються з іншими явищами чи предметами. Наприклад, сніг — скатерть, ніч — покривало, веселка — міст, зорі — цвяхи, блискавка — коса та ін.

Інші класифікації загадок у переважній більшості побудовані на основі тематичного, а не історичного принципу. Так, І.П. Березовський виділяв такі тематичні групи: Природа (Небо. Земля. Явища природи. Рослинний світ. Тваринний світ); Людина (Фізична природа людини: будова тіла, життя і смерть. Матеріальне життя людини: їжа, одяг, взуття, речі домашнього вжитку); Трудова діяльність людини (Освіта. Музика. Звичаї та обряди. Абстрактні, загальні, умовні та зібрані поняття. Головоломки, шаради та різноманітні запитання); Різні. Включена група «Різні» вказує, що можна виділити й інші тематичні групи та підгрупи.

Поетика жанру загадок в основному характеризується загально-фольклорними рисами. Як уже зазначалось, найчастіше вони побудовані на основі метафори, метонімії чи розгорнутого паралелізму; основні механізми — персоніфікація, алегорія та іносказання. У мові загадок вживаються традиційні сталі епітети («Густий ліс,

чисте поле», Волосся, лоб). Засобом зображення неметафоричних загадок часто є порівняння («Білий, як пір'їна, холодний, як крижина», Сніг). Використовуються гіперболи («Ревнув віл на сто гір, на тисячу городів», Грім), тавтологічні вислови («Мур мурований, склеп склепований», «Бігунці біжать, ревунці ревуть»). Для позначення певних предметів вибираються власні назви, найчастіше людські імена (кінь — Федько, півень — Гришко). Часто вони вживаються з метою римування чи ритмізації («Сидить Пахом на коні верхом», Окуляри; «Сидить Марушка в семи колушках, хто її роздягає, той сльози проливає», Цибуля). Ритміка загадок нерідко підкреслюється алітерацією («За лісом, за пралісом, за розсохачем бив бук бука буковим бичем», Довбня, клин, колода) чи звуконаслідуванням («Соломон, согодан, согодица, собродица, а зуб кланц», Замок і ключ). У цьому прикладі зустрічається ще один поширений в загадках прийом — неологізми, утворені на основі звукових (таракотинський чи іржинський — про замок) чи образних асоціацій («Чотири чотирнички, п'ятий Макарич», Пальці). Багато загадок побудовано на запереченні чи заперечному паралелізмі'. «Кинув не палку, піймав не галку, скубу не пір'я, їм не м'ясо», Риба.

У віршованих загадках використовуються прийоми,

властиві народній ліриці: римування, метричність, співзвучність, паронімія та ін.:

Прилетіли гості, їхала пані Сіли на помості, В срібнім жупані, Без сокири, без лопати Як уїхала в сад, Поробили собі хати. Не вернулась назад.

(Птахи) (Риба, сітка)

Поширені також народнопоетичні символи: У вінку зеленолистім, У червоному намисті Видивляється у воду На свою хорошу вроду. (Калина)

Загадки дуже тісно пов'язані з іншими жанрами усної словесності. Перш за все, як уже зазначалось, генетично вони пов'язані з міфологією — містять елементи давніх вірувань (анімізму, тотемізму), — а також з магією: споріднені із замовляннями, в яких з певних причин вказується не пряма назва предметів чи явищ, а їх описова метафорична форма. У найдавніших загадках збереглися залишки віри в магічну дію слова, тому подекуди в давніх колядках і віншуваннях зустрічаються побажання у формі загадок.

Загадки виявляють тісний зв'язок із народною лірикою. У календарно-обрядовому циклі вони найчастіше зустрічаються у русаль-них піснях, де відгадуванню загадок надається магічна сила. Зміст цих пісень у переважній більшості однаковий. Русалка, зловивши хлопця чи дівчину,

обіцяє відпустити, якщо той відгадає загадку. Варіанти загадок русалок — дуже різні, але однотипні. Як правило, вони залишаються нерозгаданими, а русалка забирає «жертву» з собою.

Спостерігається зв'язок жанру і з родинною обрядовістю, зокрема весільною драмою. У багатьох регіонах існує звичай, що наречений повинен відгадати ряд загадок перед тим, як до нього виведуть наречену. Це — спрощений і видозмінений обряд, коріння якого у дуже давньому звичаї випробування нареченого перед весіллям. Якщо він не виконав запропонованих завдань чи не відгадав загадок, то він вважався недостойним нареченої, і вона не ставала його дружиною. Це зафіксовано у ряді загадок: «Сонечко-околичко, посередині живиця, хто не одгадає, не буде жениться» (Колесо і дзеркало).

Продовження використання загадок для виявлення здібностей хлопця чи дівчини у дошлюбний період зустрічаємо у ліричних піснях про кохання. Так, звертаючись до коханої, хлопець говорить:

... Загадаю загадочку Відгадаєш — моя будеш. Не вгадаєш — чужа будеш.

Таке відгадування загадок могло також відігравати роль не випробування, а ворожіння.

Відлуння цього та інших звичаїв простежується і в

епосі. З усіх епічних жанрів найближчими до загадок є казки — у них використовуються ті ж прийоми способу моделювання дійсності (персоніфікація, метафорика, алегорія, фантастичний компонент та ін.), тому в казках завжди створюється атмосфера загадковості. І. Березовський, порівнюючи ці два жанри, зазначав: «Розповідне начало в казці є основною ознакою епічного ставлення художника до дійсності, а в загадці воно фактично виражане ніби в прихованій формі. Справді, чимало загадок за характером образу є стислим, гранично сконденсованим викладом ознак певного явища, яке б могло бути предметом відтворення — в такому ж плані — значного за розміром художнього полотна. Саме тому іноді один і той же образ фігурує і в казці, і в загадці, знаходячи різний ступінь деталізації, по-різному розгортаючи закладене в ньому розповідне начало у відповідності з можливостями кожного жанру».

Однак і самі загадки часто використовуються як парадигма сюжетобудування казок. Особливо у героїко-фантастичному циклі вони вводяться в канву тексту як один із шляхів випробування героя — перевірка його кмітливості і винахідливості, здатності мислити, аналізувати різні явища дійсності. Подекуди в казках загадуванням загадок ведеться двобій між героєм і антигероєм. Тобто замість того, щоб

міряться силою, вони міряються розумом. Перемагає той, хто відгадав усі загадки супротивника. Таке вирішення розвитку сюжету казки не є випадковим. Відомо, що у давнину були випадки, коли два вороги чи навіть ворожі армії, щоб не проливати крові, «змагались», задаючи один одному загадки. Від уміння відгадувати їх залежала подальша доля (як це відображено і в казках). Часто той, хто не відгадував загадки, платив за це своїм життям. Адже перипетії сюжету передбачають розгадування таємниці.

Таке серйозне ставлення до цього жанру у давнину спричинилося до того, що загадки поширені не лише як елемент казкової прози, а й як складова частина героїчного історичного епосу. Так, у думах та історичних піснях оспівуються випадки, коли турки чи татари загадують загадки полоненому козакові, і, якщо він їх відгадує, — відпускають на волю. В історичних документах зафіксовано подібний звичай часів середньовіччя: перед стратою засудженої на смерть людини їй привселюдно задавали загадки, і, якщо вона їх відгадувала, — звільняли від покарання.

Як бачимо, загадки займали важливе місце у світогляді і житті людей, їм надавалося важливого магічного значення. Подібне розуміння жанру знаходимо у творчості усіх народів. Особливо важлива роль відводилася загадкам в

країнах Азії і Близького Сходу. У Біблії згадуються випадки поєдинку загадками (Самсон загадує загадку филистимлянам). Не менш важливою загадка є у грецькій культурі. Відомий грецький міф про Сфінкс, яка вбивала кожного, хто не давав відповіді на загадку. Ніхто не витримав цього випробування, крім Едіпа, який переміг Сфінкс мудрістю, правильно відповівши на загадку.

Уже в древні часи загадка була вироблена як окремий жанр із певними специфічними рисами, і навіть у Арістотеля знаходимо доволі детальний аналіз рис цього жанру. У давніші часи загадки розвивалися в тісному зв'язку з писемною літературою. Ф. Колесса підмітив, що особливо важливий вплив на розвиток і поширення загадок в Україні справили апокрифи і «Пчели», що прийшли до нас з Візантії. Саме тому, на думку дослідника, у цьому жанрі так багато «мандрівного матеріалу». Зворотній зв'язок загадок із писемною літературою прослідковується і в наступні епохи. Цей жанр використовували у своїй творчості письменники давньої літератури. Так, І. Галятовський скористався формою загадки для розгортання проповіді «Ключ разуменія»; в основі твору — питання типу формулювань з «Притчей Соломонових»: «Що є в світі простіше, ніж шлях орла в повітрі, змії на камені і корабля на морі?». А. Байбаков вводив віршовані загадки у свій

підручник поетики; М. Костомаров опрацював казку-загадку «Семилітка» у п'єсі «Загадка». Поетичними обробками загадок є деякі байки Л. Боровиковського, Л. Глібова (цикл «Загадки та відгадки»), твори О. Федьковича та ін. Розширена інтерпретація народної загадки казка М. Коцюбинського «Десять робітників». Елементи та прийоми цього жанру вводять П. Тичина у «Пастелі», А. Шиян у дитячу п'єсу «Котигорошко» (тут герой відгадує загадки Водяника), В. Сосюра у вірші «У плащі»: «Мишенята сині на паркані — то проміння (одгадай, чиє?..)». Серед сучасних письменників популярними є поетичні загадки М. Сингаївського.

На сьогодні загадки майже повністю перейшли в дитячий фольклор. Містячи в собі елемент гри, що збуджує уяву того, хто має відгадати, загадки захоплюють дітей і виконують пізнавальну та розвиваючу функції. У багатьох народів цей жанр був і залишається засобом формування і розвитку розумових здібностей молодих людей, вироблення здатності до аналізу, зіставлення явищ. Це широко використовується в українській народній педагогіці.

Серед дітей найпопулярнішим жанром є народна казка. **Казка** - це усний народний твір, який виник у безпосередньому спілкуванні оповідача зі слухачами. Назву свою казка одержала від слова казати, бо казку казали,

розповідали, не читали. Народні казки - це перші підручники життя у кожній сім'ї. І.Франко, високо оцінюючи казки, зазначав, що вони «вкорінюють» у нашій душі любов до рідного слова, його краси, простоти й чарівної милозвучності.

Казкам притаманна насамперед народність. Реальне й вигадане напрочуд гармонійно поєднуються в казці, зачаровуючи малюка красою українського народного слова, сповненого мудрості, добра й оптимізму. У казках споконвіку народ передавав нащадкам дивовижні мрії про непереможність добра, правди, щасливого життя. У них, як у дзеркалі, відбито психологію та світогляд народу, морально-етичні й естетичні принципи.

Важливою рисою казкового епосу є яскраво виражена дидактична спрямованість казок. Це своєрідна історія життя, яка в доступній формі несе дітям історичну правду, інформацію про історію життя українського народу. Це оспівані в казках українські богатирі Котигорошко, Іван-мужичий син, Ілля Муромець та Соловей-розбійник, Іван Побивай, Козак Мамарига, Кирило Кожум'яка. Існує багато різних варіантів казок про одну й ту саму історичну подію, проте суть їх залишається незмінною. Наприклад, казковий герой Кирило Кожум'яка. Оповідь про цього силача-трударя відома ще з давньоруського. Протягом тисячоліття народ

видозмінював, опоетизовував історію, але ім'я та славу героя залишив незмінною.

У казках акумулюється, збирається все варте уваги нащадків, це своєрідний сплав життєвого досвіду і мрій, реальності й вимислу, який вчить дітей і є скарбом народної дидактики.

У казках завжди наявні елементи фантастики, вигадки. Це могутні змії, відьми. Баба-яга, Ой, різні диво-предмети.

Казки сприяють розвитку в дітей творчої уяви, логічного мислення. Слухаючи казки, які розповідають дітям дорослі, діти й самі прагнуть скласти казки.

Казки впливають на естетичне виховання дітей, особливо якщо вони розповідаються в незвичній, казковій обстановці, в чарівній кімнаті казок.

Українські народні казки - популярний фольклорний жанр (фольклор - "народна мудрість"). Отже – мудрість! Це оповіді наших далеких предків, які відчували себе і все що їх оточує частиною природи. А природа у нашого краю багата, різнобарвна, пишна. Усе це багатство відбилося в оповідях – казках. Відобразився у казці і побут, звичаї, традиції, вірування народу. В народних казках передається з покоління в покоління мудрість народу, усе, що є вартим уваги нащадків, життєвий

досвід, мрії народу, його почуття. У казках також знайшли відображення важливі історичні події. Одні казки виховували любов до рідної землі, рідної домівки, рідної матері, інші до народу і Батьківщини в цілому. Є також гумористичні і сатиричні твори, які не мають педагогічного характеру. Але незважаючи на те, що різні групи казок відрізняються темами і формою, ідеї у них подібні. Усі вони прославляють мудрих, хоробрих та кмітливих і засуджують зрадливих, ледачих і підступних.

Основні теми побутових народних казок:

1. Суд правди над кривдою - мрія знедоленого народу.
2. Любов до рідної землі.
3. Протиставлення бідних багатим (дуже часто бідний чоловік - розумний та кмітливий, панич - невіглас).
4. Любов до праці - протиставлення працюючої людини ледачій.
5. "хліб і золото" - засуджували жадібність до наживи та показували, що для людини хліб є набагато дорожчим за будь-які гроші.

Перші казки, які чує дитина, які вводять її у чарівний світ видуманого, фантазійного і водночас переплетеного з життям, та його реаліями - казки раннього дитинства(для дітей 3-5 років): «Солом'яний бичок», «Колобок»

У казках для найменших здебільшого головні герої звірята та тварини. Вороги – хижі дикі звірі (у казці „Колобок” – лисичка, "Вовк і семеро козенят" – вовк), а домашні тварини, які допомагали людині вижити змальовані у казках добрими, вдячними, вони завжди придуть на допомогу. Дружбу та відданість бачимо у казці „Котик і Півник”, працелюбство та ледарство цікаво та з мораллю висвітлює казочка „Круть і Верть”, згрупованість та родинну підтримку казка „Ріпка”. Уже в першій казці, яку чує дитина, і здається, такий простий та невибагливий „Курочка ряба” можна віднайти глибокий зміст. Дід та баба, наче уособлення перших людей на землі, а яйце – те з чого виник світ, тобто з яйця. І необережний рух суєтливої мишки, яка виступає як символ людської суєти, розбиває цілісність нашого середовища, є причиною руйнації єдності людини з найколишнім світом. Напевно жодна дитина не ставила під сумнів існування чарівної дідової рукавички із казки „Рукавичка” чи то чарівного діда в рукавичку якого стільки усяких звірат поміщалося. Але й тут існує глибокий зміст та мораль. Можливо рукавичка є тим нашим світом у якому ми співіснуємо з іншими світами, тваринним, рослинним і т. д. І повинні усі поміщатись і лагодити між собою.

Казки для дошкільного та молодшого шкільного віку несуть у собі глибший моральний зміст. Візьмемо також найбільш відомі казки: «Котигорошко», «Дідова дочка і бабина дочка».

Працьовитому та миролюбному українському народу доводилось часто обороняти свій квітучий край від ворогів отож у казкових оповідях герої, що боролися з злом щедро обдаровувались визначною силою, красою, відвагою. Наприклад, казка про богатиря Котигорошка, що боровся з змієм, Кирило Кожум'яка, якого боявся лютий змій: „...як затопить хату, то дим аж під небеса "стелиться, а як вийде на Дніпро мочить кожи — бо він кожем'яка — то не одну несе, а дванадцять разом, і як набрякнуть вони водою в Дніпрі, то я візьму да й учеплюсь за їх, чи витягне то він їх? А йому й байдуже: як поцупить, то й мене з ними трохи на берег не витягне. От того тільки мені й страшно!”.

Але й ворогів наш народ мав неабияких, тому змальовував їх гідними богатирської сили їхніх супротивників – це три, дев'яти-, дванадцятиголові змії.

Лесі Українка писала, що в українській казці дивним чином, з великою фантазією народною описуються далекі краї чудові „райські країни”, „тридев'яті царства”, „киселеві береги та молочні ріки”, сади з золотими яблуками з чарівними жар-птицями. Це показує велику фантазійність

українського народу, його прагнення до чогось незвичного, чудесного, чарівного.

В українських казках всі ці дивні дари та чудеса можна досягти відвагою та силою, часом „хитрими чарами”, але не лінощами. Навіть казки про таких собі „дурників”, яким переважно був останній, третій син виявляється найкмітливішим і найсміливішим. Лише він не прагне до мирських багатств, а до чогось вищого. Нехай це кохання до царівни чи допомога нужденному. Три брати, менший брат — щасливий дурень; широко розповсюджена і популярна тема, яка об’єднує в собі, властиво, два мотиви: а) дурням щастя, б) менший брат, котрим помітують старші браття, виявляє далеко більше і мудрості, і моральної вартості (відваги, пильності, обов’язковості), тому знаходить прихильників і протекторів і здобуває успіх. Звичайними помічниками простодушного, чесного дурня являються вдячні звірята і особливо чудесний кінь, звичайний секрет його успіхів.” (М.Чумарна” Мандрівка в українську казку”).

Українська казка подає нам лицарів, козаків — відважних, сміливих, непоборних богатирів. А помічниками та друзями головних героїв дуже часто є куплені, виручені чи викуплені звірі чи люди. Вернидуб, Варнигора, Крутивус — друзі та помічники Івана Богданця теж є уособленням богатирської сили українських

лицарів. В казкових оповідях звучить козацька відвага, бринить ніжна душа матері, тішить чуйність, краса, відданість молодій дівчині яка, як у казці „Змієва дочка”, де царева дочка на все ладна піти задля порятунку свого коханого. Викликає гнів читача зрада, нищість, підлість, жадібність, брехня, ледарство – усе це наш безцінний скарб. Якщо народ його втратить то перестане бути народом. Казка доносить нам мудрість про те, що у природі все взаємопов’язано і де збудуєш – там і знайдеш, де зруйнуєш – там втратиш.

Богатирі, що вершать суд і встановлюють правду – це ідеал людської доблесті. Жіночі ж образи – це любляча мати, дбайлива господиня. В уявленнях народу жінка – як добра богиня, берегиня, помічниця відобразилась у образі дівчини, що доглядала стареньких в „Кривенькій качечці”, роботящої дівчини у казках „Дідова дочка і бабина дочка” та „Кобиляча голова”, а з бабиної гордої та чванькуватої, нахабної та лінивої народ насміхається.

Ще одна тема українських казок – злидні, біда, нещастя. Багато довелося бідувати та терпіти народу, але надії на краще майбутнє не полишав. Тому й казки на цю тему, такі як „Про злидні”, „Правда і Кривда” несуть оптимістичний заряд і надію на щасливе майбутнє. Велика школа народної моралі закладена у казці „Іван –

мужицький син”. Старенька бабуса просить його виконати її прохання для випробування героя. Чи чуйний він до старших, чи добрий. Бо злі люди не здатні на подвиги. Переконавшись, що таки Іван є справжньою людиною з великим серцем, дарує йому чарівного коня. А дід, який теж допомагає героєві повчає його: „отак, ніколи старих людей не минай, завжди поздоровайся”. Присутній у казках і образ зеленого чоловічка („Ох”, „Котигорошко”), який наче втілення потойбічного світу і разом з тим дає нам право припустити: а чи не про перевтілення, героя йде мова, перосмислення ним життєвих цінностей? Після якого він набуває нечуваної чарівної сили для виконання подвигів.

Казка ніколи не показує відверто мораль, яка у ній закладена. Повчання у казці впливає з дії. І непомітно, коли мудрість закладена у казку переходить до читата. А мудрість ця дуже глибока.

Отож, звідки прийшли до нас казки з ідеєю дармоїдства та ледарства? Такі думки висвітлені у казках „Золота рибка”, де дідова рибка дарувала все що забаглося його жадібній бабі. У казці „Іван-дурак” - найменшому синові Івану. По щучому велінню” – ледар і нероба досягнув всього ніяких сил не доклавши.

Але ці казки не українського фольклору. Ми їх вважаємо своїми через довге перебування у радянському середовищі, у якому нас всіма силами та методами намагались позбавити своїх традицій та фольклору і нав'язати нам загальний, радянський, маючи за мету створити один загальний для усіх фольклор.

Українська казка є глибоко моральною та повчальною. Навіть дорослим не завадить прочитати та заникнути в зміст, у саму глибину народної казки. Вона несе у собі мудрість всього народу, що відточувалась поколіннями і не може бути не повчальною.

Отже, фольклор українського народу досить багатий та різноманітний. Це – невичерпне джерело мудрості, яке зростає з кожним роком і вчить нас та збагачує наш внутрішній світ.

1.5 Виховне значення народної педагогіки та фольклору

Дитячий фольклор існує на родинно-побутовому рівні внаслідок втрати найдавнішої обрядовості.

Творам як дорослого, так і дитячого фольклору властиві тематична і сюжетна різноманітність, мелодійність, барвистість думок, багатство мовних засобів, сюжетність, образності.

Типові фольклорні форми дитячого фольклору змінилися. Так, замість чотирьох груп колядок сьогодні функціонує лише одна — власне колядка. Більш стійкою залишається композиція щедрівок і закличок. У багатьох творах є характерні для жанру заспіви (для колискових — «Ой, люлі, люлі...»); для колядок — «Коляд, коляд, колядниця...» тощо).

Образна система творів дитячого фольклору досить стійка і спирається на глибину образної інформації дитини. Як правило, це образи близьких дитині людей, деяких тварин, персоніфікованих образів Сну, Дрімоти тощо. Для творення образної системи важливими є повтори, нагромадження побажань, найпростіші епітети та пестливі порівняння. Для створення образу в дражнилках також використовується гіпербола.

Серед мовних засобів творення образів дитячого фольклору — пестливі слова, звуконаслідування, звертання, зменшені форми слів. А, наприклад, уживання внутрішньої рими посилює своєрідність звучання дражнілок та їх гумористичне забарвлення. Також характерне використання дієслів у наказовому способі.

Дитячий фольклор формується під впливом низки чинників. Серед них — вплив різних соціальних структур і вікових груп, їх фольклору, масової культури, існуючих

уявлень тощо. Усну традицію діти найліпше засвоюють до підліткового віку, доки їх ще захоплює освоєння мови. Підлітки поривають зі світом дитинства, орієнтуються на норми поведінки старших. А властивий дитячому вікові характер творчості ще деякий час відображає саме дитячі поняття і уявлення.

Дитячий фольклор допомагає дітям зрозуміти життєві ситуації, стереотипи поведінки, а також сприяє соціальній адаптації. Ґрунтом для такого «дорослішання» є готовність дітей отримувати й засвоювати інформаційну складову фольклорного тексту (пригадаймо любов дітей до казки із її кодифікаційними властивостями).

Сон є віддзеркаленням дійсності, проте його механізми вивчені ще недостатньо. Чи немає у сновидіннях, поряд із іншими творчими чинниками, певної основи, що сприяла творенню міфів, казок, інших фольклорних жанрів?

Тематика дитячого фольклору базується на уявленнях дітей про надприродні істоти, про ворожіння, викликання духів тощо. Архаїчний фольклор, що передається від покоління до покоління, новітні уявлення про надприродне, що формуються на тлі науково-технічного прогресу, відсутність поінформованості — усе це активізує появу саме в дитячому фольклорі нових сюжетів, мотивів або наповнює старі сюжети оновленим змістом.

Соціально-історичні події також мають вплив на сучасний стан фольклору. Зміни життєвого устрою селянства призвели до втрати багатьох фольклорних жанрів і форм. Разом із помітною трансформацією класичних жанрів виникають традиції, які відповідають новому типу культури. Ці процеси закономірно позначаються і на дитячому фольклорі.

У сучасній фольклористиці виникає необхідність у вивченні типології нових форм дитячого фольклору, закономірностей розвитку і взаємозв'язків традиційного селянського і міського фольклору дитячих співтовариств. Зміна традицій у дитячому фольклорі в умовах постіндустріального суспільства підпорядкована загальним закономірностям розвитку культури, а типологічна специфіка виявлятиметься в результаті, наприклад, порівняльного аналізу інонаціональних матеріалів.

Уперше проблеми типологічного вивчення дитячого фольклору були сформульовані в працях Г. С. Виноградова у 20-30-і рр. ХХ ст. З ідеологічних причин дослідження дитячого фольклору як особливої галузі народної словесності й ширше — як складової традиційної культури та етнопедагогіки виявилось на периферії тогочасної науки. Проте перервана традиція відновлюється, бо нині існує нагальна потреба у продовженні досліджень не лише

дитячого фольклору, а й української етно-педагогіки загалом, система якої — це перевірене часом джерело виховання нових поколінь, а отже і тих, яким належить будувати Українську державу в епоху глобальної уніфікації.

РОЗДІЛ II Українська народна дитяча іграшка – провідний засіб етнопедагогіки

2.1. Історія виникнення і розвитку української народної дитячої іграшки

Іграшка є відображенням своєї епохи. Історія іграшки є невід’ємною частиною історії культури суспільства. Для кожної історичної епохи характерні свої іграшки, оскільки розвиток матеріальної основи суспільства, його духовної культури позначається не лише на змісті дитячих ігор, а й на тематиці та формах іграшок.

Первісне суспільство дитячих іграшок не знало. Не робили іграшок і племена, які перебували на стадіально досить низькому щаблі розвитку. Народна іграшка, як річ певного функціонального призначення, на думку багатьох вчених, з’явилась досить пізно, коли цивілізація окремих суспільств і народів досягає достатнього рівня розвитку. Однак це не означає, що в умовах первісного суспільства та життя «примітивних» племен діти зовсім позбавлені гри та іграшки. Відомий колекціонер і знавець іграшки Г. Блінов зазначає, що першими дитячими іграшками «мабуть.. були випадкові предмети. Камінці, шишки, сухі гілочки. І такі «іграшки», зрозуміло, старші, ніж сама людина». [3]

На території України найдавніші прототипи іграшки виявлені в с. Мезин Коропського району Чернігівської області. Це були фігурки пташок, вовка чи

собаки, виготовлені з мамонтового бивня приблизно 25 тис. років тому. Мали вони обрядове значення.

У IV-III тис. до н.е. трипільці виготовляли керамічні жіночі статуетки, різноманітні фігурки тварин (овець, коней, биків та ін.) та їх дитинчат, які символізували плодючість. В могильнику на території Львівської області археологами знайдено ліпні порожнисті фігурки пташок, що згодом трансформувалися в іграшки-свищики.

Дитячі іграшки давніх слов'ян (дерев'яні коники, качечки) знайдено під час розкопок на Наддніпрянщині. Датовані вони приблизно X - початком XII ст. У той час побутували і так звані технічні іграшки: луки, мечі, дзиги тощо.

У дохристиянський період іграшки переважно зображали священних тварин, птахів, фантастичних істот, що свідчить про їх зв'язок з язичницьким культом, народною міфологією. Після прийняття християнства іграшки здебільшого використовували з ігровою та декоративною метою. Однак деякі з них зберегли ритуальний характер і дотепер (ялинкові прикраси до Нового року, святкові кульки тощо). [11]

Від українських іграшок періоду XIV- XVIII ст. майже нічого не збереглося. Однак етнографи стверджують, що виготовлення забавок не припинялося ні в XIV, ні в XVI

століттях. У другій половині XVIII ст. внаслідок розвитку в Україні ярмаркової торгівлі розпочалося масове виробництво забавок на продаж. Жодний ярмарок не обходився без глиняних коників, баранчиків, півників, маленького посуду, ляльок – «пань», розписаних орнаментом, прикрашених кольоровою глиною і покритих прозорою поливою.

Розквіт кустарного іграшкового промислу припадає на середину XIX ст. Найбільше виготовляли забавок на Наддніпрянщині, Поділлі, Прикарпатті. Серед тогочасних іграшок Наддніпрянщини кінця XIX ст. – дерев'яні кухлики для зачерпування рідини, дерев'яні кульки, маленькі моделі побутових речей (іграшкові товкачки, тачівки, рублі, оздоблені різьбленням), дзиги, вітрячки та ін. Популярними були механічні забавки з відповідними руховими елементами – вирізані фігурки попарно з'єднаних планками ведмедиків, ковалів, ткачів; головоломки для дітей (так звані велика і мала мороки). Велика морока складалася з двох довгих і дванадцяти коротких кілочків, що утворювали на основній осі три хрестоподібні конструкції, а мала – із чотирьох однакових кілочків, зв'язаних у хрестик. Щоб їх розібрати, а потім скласти, необхідно було виявити кмітливість і винахідливість.

Найбільше дерев'яних іграшок виготовляли на

Прикарпатті, у Яворові (Львівська обл.). Це різноманітні візочки з драбинками, кониками, іграшкові меблі (столи, скрині, лави-ліжка — бамбетлі), іграшкові музичні інструменти (сопілки, пищики, тарахкальця, тріскачки та ін.).

Селище Опішня (Полтавська область) відоме своїми керамічними іграшками, які відображали реальну природу, народний побут, героїв казок, пісень, творів фантастики (коник, квочка з курчатами, пташниця, вершники, міські та сільські жінки у типовому одязі, звірі-музики тощо). Зародилася Опішнянська іграшка в XVIII столітті.

Гончарі, крім ужиткового посуду, виробляли й «дріб», тобто маленькі іграшкові посудинки: глечики, макітерки, мисочки, горнятка, маснички тощо. Вони перетворювали традиційні форми ужиткового посуду, а розписували їх відповідно до місцевості, де виготовляли (опішнянські, косівські, Васильківські та ін.).

На Поділлі відомими осередками виготовлення керамічної іграшки були Бубнівка, Бар Вінницької області, Адамівка — Хмельницької, Калагарівка — Тернопільської області та ін. Найпопулярнішими тут були ляльки, коники і вершники. Ляльок завжди ліпили у святковому одязі, з намистом на шії, модною зачіскою на голові; очі і рот позначали крапками і рисками. Подільські ляльки тримали у

руках дитину або під пахвою пташку. Традиційні іграшки-вершники зображали на коні селян, козаків, військових тощо. Подільські свищики мали вигляд тварин і птахів. [16]

У XIX – на початку XX ст. на Волині діяли два найбільших осередки виготовлення керамічних іграшок (с. Вишнівець та Великий Кунинець Тернопільської області). Образи іграшок були традиційними (ляльки з птахами, свійські тварини, вершники), однак, порівняно з подільськими, вишневецькі забавки витонченіші та барвисті.

Наприкінці XIX ст. на Львівщині (с. Стара Сіль) виникли рідкісні в українському народному мистецтві сюжети – «танок» і «колисочка». Перший зображує жінку і чоловіка у танці. Свищик «колисочка» має вигляд «колиски на кружалах», у якій лежить дитина. Окрему групу забавок становлять керамічні тарахкальця («хихички»), відомі ще з часів трипільської культури, - порожнисті кульки завбільшки з гусяче яйце, прикрашені оздобленнями (сонце, півмісяць та ін.).

Прикарпатська іграшка, як і посуд та інші вироби з глини, насамперед відрізняється від усіх інших колоритом і характером розпису – традиційними мотивами і елементами та поєднанням кольорів в орнаментів.

У XIX та на початку XX століття в Карпатах баранчики

та калачики із сиру робили чоловіки-вівчарі на полонинах. Виготовлення сирної іграшки в таких селах, як Брустури, Річка, Снідавка, Шешори набуло значення промислу, принаймні в 1950-1980-х роках.

Фігурне печиво з тіста, перш ніж дійти до розряду дитячих іграшок, мало обрядове значення. Як правило, таке печиво випікається весною перед прильотом птахів і здебільшого має вигляд узагальнено-умовного птаха та назву «жайворонок», а ще мало назву «голубці».

Українська іграшка вирізняється тематичною неоднорідністю та глибоким змістовним наповненням. Вона представлена розмаїттям матеріалів, технічних і художніх способів опрацювання, багатством формальних, композиційних, орнаментальних, колористичних вирішень. Народна іграшка включає в себе декілька видів народного мистецтва і тому становить полівидове явище. Водночас деякі види мистецтва мають щодо іграшки допоміжне, другорядне значення. Це, наприклад, вишивка, розпис, ткацтво. Вишивка і ткацтво стосуються народних ляльок, розпис покриває іграшки з дерева. Проте ні вишивка, ні розпис, ні ткацтво не є матеріалом іграшки. Традиційно її матеріалом є деревина.

Іграшки виготовляли з дерева різних порід, які використовувались у практичній діяльності регіону. Однак

перевагу надавали м'яким породам – сосні, липі, осиці, тополі, ліщині. З твердих порід застосовували: бук, явір, клен, дуб, горіх, рідко грушу.

Окрім деревини, для виготовлення іграшок застосовували й кору, переважно сосни та дуба.

Іграшки виробляли відомими у деревообробці техніками - вирізуванням, витісуванням, столярними і бондарними прийомами. Дерево попередньо готували: його обтесували сокирою й, відповідно до способу подальшого опрацювання, розрізали на валики чи прямокутні дощинки. При вирізуванні наступна обробка полягала у поступовому моделюванні цілісної форми іграшки, або окремих її частин, яке здійснювали ножом чи пилкою. []

Вирізування поєднували з видобуванням. Таким способом виробляли в основному предмети побуту. У виготовленні дерев'яних іграшок застосовували також виточування, яке здійснювали на ручних, механічних верстатах. Завдяки поєднанню механічних і рукотворних прийомів, точення дозволяло створити численні варіанти пластичних та декоративних рішень поверхонь іграшок й, водночас, збільшувати обсяг виготовлення, що вплинуло на впровадження його у серійне виробництво, пов'язане з народними промислами.

Якщо ляльки привертати увагу дівчат, то фігурки

коників були улюбленими іграшками хлопчиків.

Образ коня відноситься до одного із поширених у народній творчості й, зокрема, в іграшці слов'янських народів. На думку вчених, він пов'язаний з давніми язичницькими віруваннями. У пантеоні слов'янських богів, які одухотворю вали сили природи, кінь символізував одного з наймогутніших богів – Хорса, Бога Сонця.

На Гуцульщині вівчарі ліпили іграшки з плавленого овечого сиру. Випасаючи овець, вони виготовляли казкових оленів, баранчиків, фантастичних півників, коників, а повернувшись із полонини, дарували їх дівчатам і дітям. Згодом цим почали займатися жінки, і в ХІХ ст. виготовлення іграшок із сиру стало домашнім промислом. Найбільшими осередками цього промислу були села Брустурів, Річка, Снідавка і Шепіт теперішньої Івано-Франківської області. [9]

В Україні іграшки виробляли не тільки з твердих і пластичних матеріалів, а також із лози, соломи, рогози, повісма, довгої трави. Для виготовлення саморобних іграшок використовували тканину, кольоровий папір, картон.

Першим збирачем і дослідником української народної іграшки був священик із Суботова Марко Грушевський (1865—1938), родич відомого історика Михайла

Грушевського. У 1904 р. було опубліковано його працю «Дитячі забавки та ігри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії».

Нині народну іграшку виробляють лише поодинокі майстри. Купують її здебільшого не для дитячих ігор, а для своєрідної фольклоризації сучасного міського інтер'єру, поповнення приватних зібрань та фондів музеїв. Основним споживачем такої іграшки стає міська інтелігенція. Отже, іграшка потрапляє в інше середовище, аніж те, у якому вона сформувалася і була повноправною складовою, корелюючись з іншими його складовими.

Отже, можна констатувати, що народна іграшка від часів, коли вона носила обрядове значення (приблизно 25 тис. років тому), і до сьогодення пройшла тривалий шлях у своєму розвитку. Змінювалися матеріал, з якого виготовляли іграшку, її зміст, забарвлення, технології виготовлення, функції.

У новому середовищі традиційна іграшка, як і вишитий рушник, і родинний килим, народна картина або ікона, повинна бути атрибутом родової, родинної пам'яті про далеке й не дуже далеке минуле, про ту функціонуючу систему народної культури, елементом якої була ця іграшка. Остання ж і в сучасних умовах залишається носієм тих інформативно-генетичних багатств, які становлять основу

світопізнання та світорозуміння.

2.2 Змістове наповнення основних видів української народної дитячої іграшки.

Українська народна «іграшкова культура» складна й розмаїта. Для того, щоб її вивчати, потрібно якимось чином класифікувати, тобто розділити іграшки на групи, орієнтуючись на спорідненість певних істотних ознак. Найбільш простою та прямолінійною класифікацією О. Найден вважає поділ на дві групи: [8]

1. Іграшки, у яких основною рисою є пластичні, художньо-естетичні фактори: ляльки, коники, баранці, олені, цапки, вершники, птахи, «барині», «куми» тощо;
2. Іграшки, основною функцією яких є результат здійснення певної механічної дії: деркачі, фуркала, калатала, свистки, луки зі стрілами, брязкальця, хихички тощо.

Більш структурованим Олександр Найден вважає поділ іграшок за матеріалом, з якого вони створені: [8]

- іграшки з дерева;
- глини;
- тканини;
- соломи, трави;

- паперу, кори;
- кістки;
- плодів різних рослин;
- тіста, сиру тощо.

Також науковець поділяє іграшки за образно-ігровими та типажно-функціональними ознаками: [7]

- антропоморфні образи-ляльки (з глини, дерева, трави, тканини, соломи, рогозу, комбіновані з різних матеріалів);
- зооморфні образи – свійські й дикі тварини: бички, цапки, свинки, баранці, козлики, корівки тощо (з глини, дерева, трави, тканини, соломи, рогозу, сиру);
- іграшки, які імітують «дорослі» меблі, посуд тв. Інші предмети побуту, знаряддя праці (шафи, стільці, лавки, миски, глечики, колиски, візки, граблі, сокири тощо).

О. Найден наголошує, що можна також вважати класифікаційною ознакою регіон або місцевість створення іграшок: іграшки Львівщини, Харківщини, Волині, Київщини, Полтавщини, Середньої Наддніпрянщини тощо.

Має місце й класифікація народних іграшок за способом виготовлення: [7]

- виготовлені дітьми;

- виготовлені батьками;
- кустарним способом.

До створення різних іграшок дуже часто і активно залучалися народні умільці, досягаючи іноді високого рівня майстерності, тому іграшки поділяються ще й: [8]

- за кольором;
- за формою;
- за візерунком;
- за оздобленням;
- за технікою виготовлення;
- за авторським задумом.

Можна знайти ще чимало принципів або ознак класифікаційного поділу іграшок, які в певних конкретних випадках можуть бути прийнятними і корисними. Однак жоден з наведених вище варіантів класифікації, якщо дотримуватись лише його одного, не зможе дати повної і різнобічної характеристики іграшки. Тому, обравши якийсь один із варіантів базовим, варто доповнювати його в разі необхідності тими характеристиками, які становлять специфіку інших варіантів, тобто стати на позицію плюралізму у справі класифікації іграшки.

Отже, охарактеризуємо види народних іграшок за матеріалом.

Дерево є найдавнішим матеріалом, який людина почала

творчо обробляти.

Іграшка з дерева – тепла, легка, зручна у грі – обов’язково має супроводжувати сучасне дитинство. Бажано також, щоб дитина сама, відповідно до своїх здібностей і можливостей, навчилася дещо робити з дерева.

Більшість доступних нині іграшок із дерева належать до так званих акустично-механічних та рухливо-механічних іграшок. Це – деркачі і фуркала, калатала, дерчаки, вітрячки, пташки на коліщатках з рухливими крильцями, візки, каруселі, коники на коліщатках. З дерева роблять також дитячі меблі, посуд, тачечки, грабельки, музичні інструменти, пташок-свищиків, декорованих орнаментом півнів, коней, коней з вершниками тощо. І досі побутує традиційна дерев’яна рухливо-механічна іграшка «Коваль і ведмідь». Ці іграшки збереглися здебільшого в музеях та приватних зібраннях, однак їх нині виробляють окремі майстри Київщини, Полтавщини, Волині, Львівщини.

Найбільш масове виробництво дерев’яної столярної і точеної на верстаті іграшки ще донедавна мало місце в місті Яворові Львівської області.

Найціннішим з мистецької точки зору в яворівській іграшці є розпис. Саме він робить прості столярні вироби (дитячі меблі, музичні інструменти, візки, коники, коники з вершниками тощо) витворами мистецтва. Між тим

яворівські розписи «тримаються» буквально на кількох мотивах та елементах, на кількох кольорах. Це – червоний, зелений і жовтий, які з’явилися в 1920-1930-х роках.

Орнаментальних мотивів, власне, два: «колко» - залежно від розробки може набувати вигляду геометричної розетки, а також вигляду квітки-сонечка, кружальця із листочками всередині; «вербівка» - це гнучка гілка з листочками типу вербових, чітко розібраних на симетричні ряди – червоний і темно-зелений. [15]

Вироблялися візки з кониками, держачок, коники-каталочки, пташки на коліщатках, каруселі, колиски для ляльок, швейна машинка, макет потягу, млин, посуд, меблі. Для виготовлення використовували явір, осику, вербу, липу, грушу.

Дерево – матеріал, який у сільських умовах фактично завжди під рукою, тому найбільше завжди іграшок-саморобок роблять саме із дерева. Це свистки, мороки, візки, колиски, мініатюрний посуд, знаряддя праці, лялькові меблі.

За особливостями формування дерев’яні іграшки можна поділити на: [15]

1. іграшки, виготовлені одним об’ємом з суцільного шматка дерева – вирізуванням, виточуванням;

2. іграшки, виготовлені з окремих частин, які попередньо обробляли також вирізуванням, виточуванням і з'єднували столярними прийомами.

У свою чергу, залежно від з'єднання, іграшки поділяються на: [14]

1. нерухомі – іграшкові меблі, сани, скрипочки;
2. рухомі – візочки, тачки, деркачі та інші.

При оздобленні дерев'яних іграшок передусім враховували природну текстуру та забарвлення дерева, які у кожної породи є своєрідними.

Поверхню дерев'яних іграшок залишали переважно чистою. Роль їхнього оздоблення виконували орнаментальні порізки. Для посилення художніх якостей та безпечності іграшок їхні поверхні бджолиним воском, від нього вони набували гладкості і приємного матового блиску.

Своєрідністю вирізняється динамічні іграшка, що зображує пташок, які клюють зерна. Їхні умовно по трактовані фігурки, розташовані на круглій дощинці – основі, голівками до центру. Під дощинкою на нитках, прив'язаних до голівок, підвішена кулька, пр. похитуванні якої вони рухаються – то піднімаються вгору, то опускаються вниз, достовірно і, в той же час, гумористично нагадуючи метушливу поведінку птахів.

До поширених типів звукових іграшок на Прикарпатті

були поширені сопілки. Вони були ретельно виточені, прикрашені довкола тонкими різьбленнями, або мальованими пасками. Також робились і моделі скрипочок, за формою подібні до своїх прототипів, закрутки для струн, іноді й самі струни та смичок. [14]

Найбільш масовою народною іграшкою, яка виготовлялася в умовах промислів, є іграшка з глини. Освоєння глини як матеріалу для створення необхідних ужиткових речей та будівельних матеріалів стало важливим етапом культурного розвитку людства. На цьому етапі з'явилися перші неутилітарні пластичні витвори з глини, які стали прообразом майбутньої іграшки. Форми багатьох сучасних іграшок залишилися майже незмінними з тих давніх часів. Змінилися функції – з культових на ігрові. Нині ж ігрові функції поступаються місцем художньо-естетичним та функціям раритетної колекційної речі.

Серед іграшок з глини найбільш поширеними, масовими є свищики (свистунці, свистала, свистілки), серед яких найчастіше зустрічаються свищики-птахи. Вони мають найпростішу архаїчну форму, для якої характерні відсутність зайвої деталізації, підкреслення об'ємності та схематичності тулубів й узагальнено-типізоване вирішення голів. Птахи-свищики архаїчного типу вироблялися практично в усіх гончарських промислах України: на

Поділля та Львівщині, в Опішні й Косові, на Харківщині й Київщині. Відрізняються вони лише за розміром і декором.

Свищиками є також скульптурки різних тварин: баранців, бичків, цапків, коників, оленів, чортів, свинок, собачок, а також вершників на коні, «баринь», «кумів», «панночок», колисок-човнів з матір'ю та немовлям. Функція цих іграшок, окрім ігрової, є ще й пізнавально-виховною.

Іграшки-свищики, як і взагалі іграшки з глини, виготовлялися скрізь, де були гончарі. Але найбільш відомі гончарські центри, вироби яких позначені стильовою та образною своєрідністю, певними сюжетними й орнаментальними уподобаннями, це – Опішне (Полтавщина), Косів (Івано-Франківщина), Ічня (Чернігівщина), Громи (Черкащина), Дибинці, Васильків (Київщина), Бар, Бубнівка, Адамівка (Поділля), Миколаїв, Стара Сіль (Львівщина), Валки (Харківщина), Цвітна (Кіровоградщина), Вишнівець, Гончарівка (Тернопільщина). Нині іграшки гончарів цих осередків стали музейними експонатами та окрасою приватних зібрань. [12]

Українська народна глиняна іграшка щодо сюжетики та формо образних критеріїв перебуває посередині між фігурним посудом і створюваною гончарами декоративною або настільною скульптурою. О.С. Данченко, дослідниця української народної кераміки, зазначає: «Ліпленням

іграшок займалися навіть діти, настільки простими й традиційними вони були. Головне у цій справі було навчитися ліпити порожнистий тулуб (однаковий як для тварин, так і для птахів)». [3]

Асортимент іграшок був досить солідний – коники, баранці, кози, цапи, бички, корови, собаки, свинки, зайчики, рибки, півники, чайки, зозульки, індики, олені, тури, фантастичні звірі, вершники на конях, «куми», «сусідки», «баришні», «наречені», чорти, леви, ведмеді, звірі-музиканти.

Іграшки із соломи та трави – типові екологічні іграшки. Лише частково належачи до статусу промислів, виробництво солом'яних іграшок мало сезонний і подекуди епізодичний характер. Авторами цих іграшок зазвичай були сільські умільці-хлібороби. Із соломи виготовляли брязкальця ромбічної форми, у формі кулі, «дзеркала», тараккальця, бичків, оленів, коників, ляльок різного типу, «павучків» тощо.

Центрів виробництва солом'яних іграшок, як таких, не зафіксовано, але є підстави стверджувати, що на Поліссі (Чернігівщині, Житомирщині, частково Київщині), на Волині й Поділлі іграшок із соломи виготовлялося й нині виготовляється більше, ніж в інших регіонах і місцевостях України.

Іграшки із соломи мають золотисто-теплі та холоднуваті сріблясті кольори, що є рефлексійно-асоціативним образом типового краєвиду Полісся, Волині, Північної Київщини: рівнина, поле із досягаючим збіжжям, або колючо-золотоавою стернею й небо над ними, суцільно вкрите тонкими сріблястими хмарками. [3]

Іграшки із лози створюються в різних місцевостях України, зокрема в селах і містечках, які розташовані переважно над річками та біля озер.

З лози плели дитячі меблі, брязкальця, кошики, колиски для ляльок-немовлят; окремі умільці створювали з лози навіть ляльок.

Іграшки з трави робили як дорослі, так і діти. Як правило, їх створюють наприкінці весни та на початку літа, коли на луках спадає повінь і виростає довга соковита трава – «коси». От з цієї трави жінки роблять ляльок для дівчаток майже так, як колись робилися обрядові весільні ляльки – «панянки». Діти, зокрема ті, що пасуть худобу, з трави виплітали «церкви» та «попові брички», робили різних тварин та лялечок.

Обрядове фігурне печиво у вигляді різних тварин (корівок, свинок, баранців, зайців, коней) і людських постатей (богинь) робили, а подекуди роблять і нині в різних регіонах та місцевостях України: Поділля,

Прикарпатті, Закарпатті, Полтавщині, Київщині, Черкащині та ін. Ці вироби не є цілковитими іграшками, адже діти охоче їх з'їдають. Але, будучи яскраво декорованими та щедро орнаментованими, маючи умовно-узагальнені форми, вони розвивають уяву дітей. Пекли пташок: жайворонків, сорок, голубків, майже повсюди на честь зустрічі весни, напередодні масового прильоту птахів. [2]

Іграшки із сиру виготовляють лише в Карпатах. Нині їх роблять винятково жінки. Іграшки із сиру виготовляють особливим способом – витягуванням, викручуванням та обв'язуванням сирним мотуззям. Виходять гарні, приємні, комфортні щодо розміру, фактури, смаку сирні баранці, коники, козлики, коні з вершниками, олені, півники й інші птахи. Особливо багато створюють зовсім дрібних коників та баранців, яких у святкові та великі базарні дні продають у Косові та Верховині. Натомість великих сирних коней з бербеницями у дні весняних і осінніх гробків дарують родичам та ставлять на могили вівчарів.

Іграшки із сиру образно пов'язані з Карпатами, їх природно-ландшафтними умовами; вони становлять органічну складову фольклорного пісенно-обрядового гуцульського середовища.

Лялька в «іграшковій культурі» посідає особливе місце. Вона, можна сказати, є супер-іграшкою, оскільки водночас

містить у собі функціонально-образні риси прайграшки і постіграшки. Якщо більшість іграшок є нині надбанням дитинства, то лялька «проривається» у світ дорослої людини, стає суб'єктом її культової, художньо-творчої та наукової діяльності.

Народні ляльки-іграшки (їх не слід плутати із ляльками-манекенами у народному одязі), безперечно, пов'язані з обрядово-ритуальними ляльками, які ще в порівняно недалекому минулому виготовлялися до певних дат і подій та з різних приводів (весілля, посухи, хвороби тощо) по селах і невеличких містах.

Найбільш обрядовий вигляд мають ляльки із сіл Середньої Наддніпрянщини: Думанців, Суботова, Хрещатика, Решетилівки, Липового, Золотошки, Германівки та інших сіл Черкаської, Полтавської та Київської областей. Ці ляльки підкреслено декоративні, яскраві, строкаті, мають дещо язичницький, таємничий вигляд. Та найголовніше, що всі вони в селах усіх трьох областей виготовляються однаковим способом – вузловим. Це найпростіший спосіб, який свідчить про споконвічний хліборобський рід занять місцевого населення. [2]

На Поділлі (у Вінницькій і Хмельницькій областях), крім індивідуально-авторських ляльок із тканини, по селах навесні виготовляють ляльок із трави – «панянок»,

призначених як для дитячої гри, так і для зміцнення здоров'я худоби, родючості і достатку. На Поділлі зрідка роблять також обрядову ляльку-поліно в жіночому вбранні – «Колодія».

На Волині, Харківщині та в деяких місцевостях Полісся (Рівненського, Чернігівського, Житомирського) у селах, крім індивідуально-авторських ляльок х тканини, існують комбіновані щодо матеріалу ляльки – із соломи і тканини, із трави і тканини.

На Поділлі та на півдні України створюють ляльки із молодих та стиглих качанів кукурудзи, одягаючи їх у вбрання з тканини.

У карпатських селах виготовляють ляльок (їхню внутрішню основу) різними способами, проте зовнішній вигляд у них досить схожий. Це здебільшого жінки-гуцулки у святковому вбранні. Часто зустрічаються пари (чоловік і жінка). Це декоративні ляльки, які виготовляються досить довго і старанно, оскільки одяг і прикраси мають імітувати і справжні речі. Звичайні ляльки-іграшки в карпатських селах створюються також із застосуванням вишивки різних традиційних гуцульських прикрас та атрибутів. [3]

Хатні ляльки-іграшки здебільшого робляться бабусями для онуків, рідше матерями для доньок.

Значення ляльки можна підсумувати виділенням

наступних тез:

1. лялька є засобом моделювання;
2. є виразником досвіду морального спілкування між людьми;
3. лялька є засобом трудового виховання;
4. ляльку можна вважати видом мистецтва.

Підсумовуючи вище викладене можна стверджувати, що існує значна кількість класифікацій народних іграшок за різними критеріями. Будь-яка народна традиційна іграшка є одним із тих важливих чинників, які формують у дитини певні буттєво-пізнавальні модуси, упроваджують у свідомі й підсвідомі сфери дитини першооснови національно-культурної екзистенційності. Стратегія виховання на традиційній іграшковій основі аж ніяк не архаїзує суспільство. Вона дозволяє зберігати національну самобутність в умовах сучасної глобалізації цивілізаційних процесів.

2.3 Значення та функції української народної дитячої іграшки в різнобічному розвитку дитини

Народна педагогіка вимагає виховувати дитину, зважаючи на вікові особливості дитини: «Гни дерево, поки молоде, вчи дітей, поки малі».

Народна традиційна іграшка має витoki в глибинних шарах фольклорної колективної культури. Підкреслимо – колективної, а не масової. Бо у ній втілені пластичні, орнаментальні, образні уподобання кожного окремого етносоціального осередку – якісного складового компоненту осереддя національного. В цьому принцип фольклорного колективного мистецтва.

Використання народної іграшки у вихованні сприяє прилученню дитини до духовного, естетичного, побутового досвіду народу.

Дитина, наприклад, не оцінює іграшку, як витвір мистецтва, або як образ, пов'язаний з певними легендами, казками, міфами. Однак, граючись нею, здійснює зорове та сенсорне сприйняття її форми (матеріально пластичної, кольорової, орнаментально-знакової) непомітно для себе, приєднується до місцевої, а через неї і до етнонаціональної сфери образних уподобань, художніх особливостей, які, водночас, мовою свого змісту розповідають про виробничо-господарську та святково-обрядову діяльність населення тієї місцевості, того краю, який ця дитина згодом, коли стане дорослою людиною, усвідомить як рідний.

Народна іграшка є, насамперед, явищем культури. Але основні образні, смислові, символічні чинники народної іграшки є породженням етнонаціонального середовища.

Мистецтво українського іграшкарства формує в дітей естетичні смаки, творчі здібності. Народна іграшка має не лише екологічну, а й духовну чистоту. Зроблена з любов'ю, вона розвиває кмітливість, фантазію, духовний світ дитини, дає перші професійні навички, пробуджує відчуття рідного коріння. Окреме місце серед іграшок посідають ляльки.

Лялька – одна з найдавніших іграшок людства, її справедливо називають супер-іграшкою, оскільки протягом століть вона не втрачає своєї актуальності. «Вбрана» лялька супроводжує людину протягом усього життя: у дитинстві – це одна з улюблених забавок, приємний подарунок, а з часом – цікавий сувенір, пов'язаний із театральною грою, вітринним мистецтвом, промисловим виробництвом, художньою творчістю. [4]

Художньо оформлена іграшка збуджує у дитини естетичні почуття і переживання, формує естетичний смак. Цікаві за змістом і формою іграшки позитивно впливають на психічний стан дитини, світосприймання, активізують життєвий тонус, що впливає на її здоров'я і фізичний розвиток.

Таким чином можна зробити висновок, що виховна цінність іграшки полягає в тому, що вона сприяє формуванню самостійності, творчої діяльності дітей. Іграшка – важливий фактор психічного розвитку. Народні

іграшки здавна використовують з метою естетичного, морального, розумового, фізичного виховання. Народна іграшка є засобом формування відчуття естетичної краси, естетичного смаку, сенсорного сприйняття тощо. Іграшка є засобом передавання культурного досвіду народу від покоління до покоління.

Систематизувавши все вище зазначене, можна виділити такі функції української народної іграшки: [12]

- пізнавально-інформативну (іграшка виступає в ролі своєрідного еталону тих предметів, пізнати призначення яких і засвоїти різні дії з якими дитині слід самостійно; це інформація про навколишній світ, це засіб творчого розвитку потенціалу дитини на уроках мови, літератури, народознавства і т.д.);
- освітню (розширює знання дитини про навколишній світ);
- виховну (формує дитину як творчу особистість);
- естетичну (призначення іграшки формувати у підростаючого покоління естетичного ставлення до життя, розширення естетичного світогляду, формувати непримиренне ставлення до «потворного»; тому й закономірно – іграшки

відрізняються художньою досконалістю, до чого завжди прагнули народні умільці);

- трудову (за допомогою гри із іграшкою дитина навчається елементарних трудових дій, які знадобляться їй у подальшому розвитку);
- ігрову (гра та іграшка невіддільні один від одного – іграшка кличе до життя гри, а гра вимагає нової іграшки; гра – основний вид діяльності дитини);
- сенсорну (різні форми та різновиди народної іграшки розвивають у дитину сенсорні відчуття);
- гедоністичну (граючись із іграшкою, обов'язковою умовою є задоволення дитини);
- аксіологічну (за допомогою народної іграшки та гри з нею дитина засвоює цінності, які український народ виробляв впродовж багатьох століть у своєму розвитку);
- культурологічну (оскільки іграшка втілює у собі весь емпіричний досвід народу, вона несе певне смислове навантаження, а саме погляди, вірування українського народу).

2.4 Класифікація народних дитячих іграшок та вимоги до неї.

Відповідно з функціями була розроблена класифікація, в основі якої покладено тип, характер, зміст, які пов'язані з виховними задачами до віку дітей:

- від 0 до 1 року – іграшка, яка стимулює рухи і просторову орієнтацію у дітей;
- від 1 до 3 (4) років – іграшка ускладнюється і сприяє розвитку бігу, ходьби; розвиває координацію руху, орієнтування, стимулює творчі ігри;
- від 3 (4) до 5 років – сюжетні-образні іграшки, технічні, ляльки, домашній посуд, меблі, тварини. Це дозволяє дітям в творчих іграх відобразити дійсність, яка їх оточує. Дидактичні ж іграшки призначені для навчання в навколишній дійсності;
- від 6 до 7 років – тематичні набори, які ускладнюють розпізнання форм і величини, а також кольору;
- від 7 до 9 років – іграшка спонукає дітей до творчості, творчої гри, до спільних та дружніх взаємостосунків.

Народна педагогіка ставить до іграшки певні вимоги, які мають сприяти розвиткові підростаючого покоління:

1. гігієнічні вимоги:

- безпечність при користуванні;
- покриття стійкими безпечними фарбами та лаками;
- легкі, не громіздкі за розміром;
- легко піддаються санітарно-гігієнічній обробці;
- в одязі, в окремих деталях не повинно бути нічого, що можна проковтнути, поранити себе чи когось іншого.

2. технічні вимоги:

- не шумна;
- легко розбирається або прозора.
- естетичні вимоги:
- не викликати у дитини роздратування своєю поставою чи виразом обличчя;
- формувати естетичні смаки та уподобання дитини.

3. педагогічні вимоги:

- виховний і розвивальний засіб;
- допомога у пізнаванні навколишнього світу.

Внаслідок педагогічних розробок З. Васильцова, С. Логачевського, Л. Горболіса, В. Загреви, Г. Панченка та вдалого використання методик, виділяють групи вмінь, які формують особистість дитини:

- експресивні вміння – іграшка як подразник (колір, форма і т.д.) – внутрішньо мобілізує дитину, управляє її психічним станом, емоціями під час гри та по її закінченні;
- соціально-перцептивні вміння – розвиває у дитини увагу, пам'ять, уяву, спостереження, інтуїцію;
- інтелектуальні або поведінкові вміння – за її допомогою встановлюються правильні взаємовідносини з партнером у спілкуванні під час гри, іграшка вчить орієнтуватись у «іграшковій», а згодом й у «дорослій» ситуації, дитина приймає «іграшкове» рішення, яке з часом переноситься у доросле життя.

2.5 Виховна та освітня цінність української дитячої народної іграшки.

Іграшка - духовний образ ідеального життя, ідеального світу, це архетип уявлень про добро - справжнє чи уявне. Справжня іграшка стверджує добро й визначає розрізнення добра й зла. Іграшка ставить перед собою шляхетне виховне завдання - учити добру й красі, мудрості й співпереживанню.

Іграшка впливає на дитячу психіку й на розвиток

особистості дитини, адже для неї вона жива й справжня. Захоплюючись грою з іграшкою, дитина найчастіше ототожнює себе з нею, її «звичками», зовнішністю, її прихованою суттю. [4]

Виховна цінність іграшки полягає в тому, що вона сприяє формуванню самостійності творчої діяльності дітей. Традиційні іграшки здавна використовують з метою естетичного, морального, розумового, фізичного виховання. Під час гри дитина розвивається, пізнає світ, наслідує і засвоює соціальний досвід. Іграшка є засобом передавання культурного досвіду народу від покоління до покоління.

Розумовому вихованню дітей особливо сприяють дидактичні (навчальні) іграшки. Використовуючи їх, дитина вчиться розпізнавати, розрізняти, називати форму, розмір, колір предметів, ознайомлюються з кількісними співвідношеннями, числом, цифрою, з просторовими поняттями.

Різноманітні іграшки (конусні башточки, кольорові мисочки, кульки, різноманітні мозаїки тощо) покликані допомагати сенсорному розвитку дитини. Розбірні іграшки, конструктори формують у дитини здатність до аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, класифікації. Ігри з образними іграшками розширюють й уточнюють уявлення дитини про навколишній світ, розвивають мислення, уяву,

мовлення, збагачують словниковий запас. Використання технічної іграшки розвиває її конструкційні здібності, формує інтерес до техніки, створює передумови для технічної винахідливості, творчості. Використовуючи в іграх будівельний матеріал, діти ознайомлюються з об'ємними геометричними тілами, у них розвиваються уявлення про форму, розмір, напрямки, положення, протяжність тощо. Іграшки допомагають засвоювати через ігрові ситуації правила і норми поведінки і взаємодії людей.

У виборі образної іграшки, діях з нею значною мірою виявляється ставлення до того, що вона уособлює. Використання народної іграшки у вихованні сприяє прилученню дитини до духовного, естетичного, побутового досвіду народу. Ігри з дидактичними іграшками вчать дотримуватися правил гри, виховують терплячість і посидючість, прагнення досягти успіху завдяки власним знанням і вмінням. Ігри з м'ячем, брязкальцями, кеглями та іншими предметами розвивають точність рухів, координацію, спритність, влучність, витримку. [4]

На формування самостійних ігор дітей раннього віку продуктивно впливають сюжетно-образні іграшки, серед яких виокремлюють: []

- реалістичні — різноманітні ляльки з яскраво вираженими характерами;

- умовні — ляльки з узагальненими рисами (наприклад, лялька-неваляшка);
- символічні (предмети-замінники), які лише позначають реальний предмет і мають деякі характерні для нього властивості.

Самостійна сюжетна гра формується більш успішно, якщо в ній поступово використовувати умовні, реалістичні, символічні іграшки, що зображають тварин. Підбір їх повинен враховувати особливості ігрової діяльності дітей, розуміння образу іграшки у різні вікові періоди, практичний та ігровий досвід дитини. Сюжетна іграшка допомагає малюкам відображати зрозумілі дії людей з предметами. З гарною іграшкою граються тривалий час і активно, глибоко пізнаючи її особливості та функції. У грі відбувається закріплення знань про призначення предметів, найпростіших знарядь праці, загальних способів дії з ними. Використовуючи символічну іграшку (предмети-замінники), дитина починає вперше самостійно оперувати образами, узагальнює свій попередній ігровий досвід.

Завдяки іграшці реальними стають ігрові дії дітей.

Вибір дитиною старшого дошкільного віку іграшки для сюжетно-рольової гри є індикатором рівня її розвитку. Одні діти добирають іграшку для гри незалежно від задуму. В такому разі іграшка визначає напрям розвитку сюжету, але

сюжетні дії у край обмежені й бідні. Інші діти добирають іграшку цілеспрямовано, залежно від задуманого сюжету або паралельно з його формуванням. Свідомий вибір, групування і класифікація іграшок за їх ситуативними ознаками допомагають дитині реалізувати ігровий задум.

На дітей молодшого і середнього дошкільного віку особливо впливають іграшки, що зображають людей, істот і предмети реального світу: тварин, риб, птахів, рослинність, предмети побуту, техніки тощо. Вони не тільки спонукають до різноманітних за змістом ігор, а й допомагають увійти в роль, створити улюблений ігровий образ, реалізувати задум. Засобом реалізації задуму іграшка може стати лише в тому разі, якщо дитина правильно сприймає її образ, має певні знання про предмет, а іграшка викликає усвідомлений інтерес і бажання гратися.

Народна іграшка є ниточкою в руках дитини, яка з'єднує її з історією Батьківщини.

Народні іграшки сприяють зміцненню в дитини світлого, оптимістичного настрою, позитивного сприйняття навколишнього світу. Умовні, а не натуралістичні образи птаха, тварини, людини вчать дитину розумінню метафоричної мови традиційного мистецтва. До того ж шляхом спілкування з подібними іграшками дитина навчається бачити або уявляти образ живого натурального

через умовне, в узагальненому знаходити риси конкретного, що розвиває її спостережливість і кмітливість. Зрештою, дитина змалечку привчається до традиційних місцевих формообразних уподобань. Іграшка як створений дорослими для розвитку дітей предмет культури має освітнє і виховне значення лише тоді, коли використовується за призначенням. Дитина повинна розуміти іграшку, хотіти з нею творчо діяти. Щоб іграшка, як і гра, була супутником дитинства, людство весь час удосконалює її. Культура іграшки - важливий елемент загальної культури нації. Колись у колыску ліворуч для доньки клали ляльку, для хлопчика праворуч - сопілку. За старими повір'ями, то були символічні атрибути - обереги, які прийшли з часів язичництва і мали в собі магічну силу. З давніх-давен діти робили собі іграшки самі - народ виховував майбутніх майстрів. А зараз діти буквально засипані масою дорогих іграшок. Вони яскраві, ефектні, але, як ми знаємо, швидко набридають і рідко стають улюбленими - дитячій фантазії до них нема що додати. Українська народна іграшка здавна привертає увагу дослідників чарівним світом її образів, сповнених поезії та казковості, що упродовж століть панували в уяві дітей, пробуджуючи фантазію і спонукаючи до творчості.

Народна іграшка має також неабиякі високі мистецькі

якості і широкі виховні можливості. Емоційна дія образів, утілених у народній іграшці, широко застосовується педагогами в естетичному вихованні дітей, допомагає залучити їх до споконвічної культури свого народу.

Гра з такою іграшкою, візуальне й сенсорно-контактне знайомство з нею є одним із засобів формування в дитини критеріїв причетності до своїх родових, етнонаціональних ціннісних основ. Засвоєння такої іграшки разом з мовою і творами фольклору (колисковими, казками, колядками, співаночками, приказками, загадками тощо) формує перші уявлення про навколишній світ, пробуджує відчуття рідного коріння.

Виготовляючи народну іграшку, дитина відчуває задоволення від створення прекрасного. Бачачи красу, проникається повагою до історії і культури народу, формуються моральні судження. Коли дитина отримує знання про народну іграшку, вона вчиться описувати її, розповідати про неї, порівнювати іграшки за видами, функціями. Формуються такі моральні якості, як повага до рідної землі, до народних майстрів та їх витворів, до мистецтва взагалі.

Українська народна іграшка має надзвичайно багату історію. Вона поєднала в собі все: життя і побут народу, звичаї та традиції, обряди та ритуали. Іграшки не робили

просто так, їх творили майстри. У такий спосіб вони не тільки передавали свої враження від повсякденного життя, але й виражали світоглядні установки.

У ході дослідження було виявлено, що українська народна «іграшкова культура» складна й розмаїта. Найбільш простою та прямолінійною класифікацією є поділ на дві групи:

- 1. іграшки, у яких основною рисою є пластичні, художньо-естетичні фактори: ляльки, коники, баранці, олені, цапки, вершники, птахи, "барині", "куми" тощо;*
- 2. іграшки, основною функцією яких є результат здійснення певної механічної дії: деркачі, фуркала, калатала, свистки, луки зі стрілами, брязкальця, хихички тощо.*

Українська іграшка представлена розмаїттям матеріалів.

Можна виділити кілька її видів: дерев'яні, глиняні, м'які (ганчіркові), сирні, солом'яні та іграшки з природного матеріалу – сіна, реп'яхів, рогози, листя, вербової кори.

Дерево - матеріал, який у сільських умовах фактично завжди під рукою. Тому найбільше іграшок-саморобок роблять саме із дерева. Це свистки, мороки, візки, колиски, мініатюрний посуд, знаряддя праці, лялькові меблі і зброя.

Із глини ліпили фігурки "пань", "баришень", "кумів", вершників на конях, півників, котиків, зозульок.

У різних місцевостях України гончарі виготовляли також дрібний дитячий посуд - "монетки", який є узагальненим, лаконічним повторенням "дорослого" місцевого посуду. Називався він "монетки", бо давався на здачу, коли купляли посуд.

Глиняні іграшки виготовляли переважно дружини й діти гончарів. За сезон сім'я гончаря виробляла кілька возів іграшок. На ярмарках та базарах вони користувалися попитом.

На Гуцульщині й донині роблять іграшки із сиру — коників, баранців, бичків. Розміри фігурок невеликі: 10 см заввишки та 16 завдовжки. Цим промислом займаються жінки.

Іграшки із соломи і трави - типові екологічні іграшки. Авторами цих іграшок зазвичай були сільські умільці-хлібороби.

Народні ляльки-іграшки пов'язані з обрядово-ритуальними ляльками, які виготовлялися до певних дат і подій та з різних приводів (весілля, посухи, хвороби тощо)

На підставі поліфункціонального характеру української народної іграшки, було виділено окремі її функції:

інформаційну, сенсорну, гедоністичну, аксіологічну, культурологічну, освітню, виховну, трудову, ігрову.

Відповідно до класифікаційних ознак української народної іграшки, була представлена вікова її класифікація, яка включає в себе такі етапи розвитку дитини:

- від 0 до 1 року
- від 1 до 3 (4) років
- від 6 до 7 років
- від 7 до 9 років

Народна педагогіка ставить до народної іграшки гігієнічні, технічні, естетичні та педагогічні вимоги, оскільки за її допомогою у підростаючого покоління формуються експресивні, соціально-перцептивні та інтелектуальні (поведінкові вміння).

Відповідно до виконаних завдань, які були поставлені перед нами на початку роботи, можна зробити такий остаточний висновок: народна іграшка є специфічним витвором. Вона мусить мати пізнавальну цінність для дитини, відображати явища реального світу в доступних їй формах. Народна іграшка повинна не тільки нести інформацію, а й бути естетичною, втілювати оригінальну ідею. Використання її у дитячому садку, сім'ї збагачує, урізноманітнює ігрову діяльність дітей, розширює сферу пізнання світу і свого народу, розвиває традиційні для

національної, господарської, побутової культури навички. Дитина сприймає народну іграшку і як витвір мистецтва, що сприяє її духовному збагаченню.

Народна іграшка посідає важливе місце у системі засобів формування творчої активності дітей. Вона унікальним чином інтегрує у собі побутові, мистецькі, педагогічні традиції і якнайкраще підтверджує нерозривність становлення окремої людини і людства.

Народна іграшка - важливий фактор психічного розвитку. Вона впливає на розвиток пізнавальної, емоційної сфер особистості, її творчих здібностей, сприяє активізації творчо-продуктивної діяльності, сприяє формуванню самостійності дітей.

Використання народної іграшки в процесі виховання допомагає дитині виявити себе у творчій справі та підштовхує її до активного і самостійного пошуку, допомагає зберегти національні українські традиції, а через іграшки навчити цього і дитину.

Іграшка - це засіб виховання дитини, зрештою, ідеологія. Без неї патріотів не виростити. Не буде патріотів - не буде Держави.

Отже, народна іграшка дає дитині те, чого не може дати сучасна іграшка. Існуючи поряд, вони доповнюють одна одну.

Іграшка - це не лише предмет гри, вона дуже багато може розповісти про історію своєї країни, про звичаї і традиції народу, про традиційний одяг наших предків та їх спосіб життя. З іграшкою пов'язано багато легенд і казок, вона вчить дитину, як правильно проводити себе, і навпаки - як не варто себе вести. Тому нашим завданням на сьогодні є відродити технологію виготовлення та методику використання традиційної української народної іграшки, аби допомогти дитині виявити себе у творчій справі та підштовхнути її до активного і самостійного пошуку, і звісно ж – зберегти національні українські традиції щодо іграшки та гри, а через останні навчити цього і дитину, адже «все починається в житті з малого».

РОЗДІЛ III Етнокультурологічне призначення дитячої гри в український народній педагогіці

3.1. Культурологічна концепція гри в контексті педагогічного дослідження ігрової діяльності дітей

Наші предки жили в тісних зв'язках із природою і їх господарські заняття та світогляд єдналися з явищами природи.

Вони щиро вірили, що є такі боги, які правлять світом, і особливо шанували тих, від кого сподівались добра та щастя. Прихід весни зустрічали веснянками (гаївками), в яких тісно поєднувались хорові пісні з іграми й танцями. Поворот Сонця з літа на осінь знаменувало свято Івана Купала - день «великого очищення вогнем». Ігри присвячувались Матері-Землі, богу, який посилає грім і блискавку, - Перуну, богу сонця - Ярилі. Уславлення божеств піснями, танцями та іграми мало під собою практичну основу - задобрити оточуючу природу й таким чином забезпечити собі достаток і благополуччя.

Із часом обрядові дійства наших предків утратили своє ритуальне значення й від них лишилися тільки молодіжні та дитячі забави. Будь-які зібрання дорослих і дітей супроводжувались ігровою діяльністю, найбільш поширеними різновидами якої були біг, скачки, стрільба з лука, кулачні бої, метання спису, а жінки та діти водили

хороводи. Участь у грі дозволяла людині відійти від проблем повсякдення, запобігала виникненню сумніву й недовіри до своїх сил.

Час вносить зміни у зміст ігор, створює багато різних варіантів, тільки їх рухлива основа залишається незмінною. Гра включає всі види природних рухів: ходьбу, біг, стрибки, метання, лазіння, вправи з предметами, а тому є незамінним засобом фізичного виховання дітей. Світ ігор дуже різноманітний: рухливі, сюжетні, народні, рольові, спортивні, імітаційні, групові, ігри-естафети, ігри-забави, ігри-змагання тощо.

Народна педагогіка вимагає, щоби батьки, учителі, вихователі піклувались про фізичний розвиток дітей, всіляко заохочували їх до рухів.

«Як дитина бігає і грається, так їй здоров'я усміхається», - стверджує прислів'я. Чим більше дитина рухається, тим краще росте й розвивається. Народні рухливі ігри за змістом і формою прості та доступні дітям різного віку. Вони є універсальним засобом у фізичному вихованні молоді. Підкреслюючи універсальність цього засобу виховання, А. Макаренко писав: «Гра має важливе значення, яке в дорослого має діяльність, робота, служба: яка дитина у грі, такою з багатьох поглядів вона буде в роботі, коли

виросте. Тому виховання майбутнього діяча насамперед відбувається у грі».

Проблема ігрової діяльності як феноменального явища людського життя здавна привертає до себе увагу філософів, культурологів, соціологів, психологів, педагогів і дослідників інших галузей наукового знання. Методологічне значення має філософське твердження про те, "гра виникає на основі духовних потенціалів людини, реалізує їх, розвиває, підносить до найвищих сягань людського духу" [33, с. 17]. Гра – сім'я людського життя, його необхідна культурна приправа.

У процесі вивчення великого обшару формально далеких від гри уявлень про культуру суспільства, дослідники звертали увагу на наявність у різноманітних проявах людського життя ігрових елементів, підходів, принципів тощо. Зокрема, Л.С. Виготський, підкреслюючи культурно-історичний характер розвитку психіки людини, зазначав, що розвиток дитини в кожний віковий період життя тісно пов'язаний з грою. За теорією цього вченого, ігрова діяльність є способом активного засвоєння дитиною людської культури, під впливом якої біологічна істота "олюднюється", "вростає" в людську культуру.

Ф. Шиллер пояснював походження образотворчого мистецтва наявністю особливого "ігрового інстинкту";

німецький етнолог і представник філософії культури Л. Фробеніус неодноразово звертався до священних ігор в архаїчному суспільстві, розуміючи їх як розігрування архаїчною людиною в священній грі усвідомленого нею ходу буття, ладу речей у природі; подібну ідею висловлювали дослідники обрядів Давнього Китаю та багато інших.

У такий спосіб поступово напрацьовувався матеріал, зміст якого уможлилював формування культурологічної концепції гри, яку в загальних рисах схарактеризуємо за доступними нам джерелами [17; 6; 33].

Культурологи зазначають, що загальновідоме порівняння світу зі сценою в XVII ст. свідчить про трактування людського життя в культурі минулого як гри. Сучасна ж культурологічна ігрова концепція зовсім з іншого масштабного і якісного боку розглядає гру, вбачаючи в ній своєрідну, могутню і сутнісну підвалину людської культури.

Однією з найвідоміших культурологічних праць, присвячених значенню гри у виникненні й розвитку культури, стала книжка нідерландського мислителя Йогана Гейзінги (1872–1945) "Homo ludens" ("Людина, що грає"). Й. Гейзінга стверджував, що "культура виникає у формі гри, вона розігрується від самого першопочатку". [6] У такому розумінні поняття гри не обмежується суто побутовим

значенням цього слова. Аналізуючи концепцію Й. Гейзінги, Л.Л. Матвєєва [17, с. 88–96] пояснює, що під грою тут розуміються не тільки і навіть не стільки дитячі забави або розваги. Й. Гейзінга звертається насамперед до, за його ж словами, вищих форм гри, тобто ігор соціальних, у яких можна і слід побачити такі форми суто ігрової діяльності, як змагання й перегони, вистави та видовища, турніри, процесії, маскаради тощо.

З'ясувавши основні характеристики феномена гри, Й. Гейзінга детально розглядає, як саме в ігрових формах реалізуються такі види культурної діяльності, як пізнання, поезія, мистецтво, філософія, правосуддя, війна тощо.

Ігрову концепцію культури розвивали у своїх працях і представник німецької герменевтики Ганс-Георг Гадамер, феноменолог Е. Фінк, проблематику ігрових аспектів культури порушували також Ф. де Соссюр, Л. Вітгенштейн, Х. Ортега-і-Гассет, Р. Кайюа, Ж. Дерріда, Г. Гессен та ін.

У педагогіці значного поширення набула концепція гри, яка є співзвучною зазначеній культурологічній концепції і ґрунтується на теорії культурно-історичного походження психіки. Л.С. Виготським на прикладі сюжетно-рольових ігор доведено, що ігри дітей дошкільного віку мають культурно-історичне походження. З одного боку, це становить важливу методологічну позицію досліджень

ігрової діяльності дітей, проте ця концепція не може поширюватися на весь обшир наукових пошуків у царині педагогіки гри, оскільки ігрова діяльність характеризується різноманітністю видів і форм, а висновок Л.С. Виготського стосується лише одного з видів творчих ігор дітей.

Крім творчих ігор українська народна педагогіка якнайширше застосовує рухливі, хороводні, загадки та ігри інших видів, які за філософською традицією і в культурології, на відміну від імпровізованих ігор (play), розглядають як такі, у яких самодіяльність людини обмежується певними правилами (game). У сучасній педагогічній літературі для позначення цієї групи ігор застосовують термінологічне словосполучення "ігри за правилами" ("ігри за готовими правилами").

Досвід використання народних ігор за правилами в сімейному і суспільному вихованні доводить їхній великий освітній вплив на дітей різних вікових категорій [29; 14]. У зв'язку із сучасними проблемами розвитку українського суспільства в педагогічній науці актуалізувалося завдання вивчення українських народних ігор, зокрема, й окремих з тих, що належать до ігор за правилами, як засобу залучення дітей до культури українського народу. Зазначене є вагомою причиною застосування культурологічної концепції гри як методологічного підґрунтя дослідження і запровадження

народних ігор у навчально-виховний процес дошкільних навчальних закладів і початкової школи.

Народні ігри різняться між собою особливостями виникнення в українській культурі, функціонуванням у дитячому середовищі, своєрідністю трансформації явищ дійсності в специфічно ігрову форму, внутрішнім наповненням структурних компонентів.

Специфічним є культурно-історичне виникнення українських народних рухливих ігор і їхній перехід у дитяче середовище. Рухи і слово для наших предків мали магічну силу. Вони вірили, що за їхнього допомогою можна викликати дощ, зупинити град і бурю, вдало полювати тощо. Культові обряди і ритуали мали сюжетні вкраплення, які реалізовувалися за допомогою рухів, пантоміми і слова. Міфологічні образи в поєднанні з руховими елементами і мовленням стимулювали дитячу фантазію і сприяли активізації наслідування побаченого і почутого. Це сприяло поступовому перетворенню обрядових і ритуальних образів, сюжетів і мотивів у нову форму народної творчості – дитячі народні рухливі ігри.

Народ своїм багатовіковим досвідом інтуїтивної педагогіки відбирав найефективніші засоби гармонійного розвитку і виховання підростаючого покоління, чільне місце серед яких посіли й народні рухливі ігри. Основою цих ігор

є фізична активність дітей, яка стимулюється цікавим для їхніх учасників перебігом ігрових дій. Розвивально-виховний вплив ігор насамперед пов'язується з піклуванням батьків про здоров'я і фізичний розвиток підростаючого покоління.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що педагогічне значення народних рухливих ігор значно збагачується культурно-історичним походженням. Вони живуть довгі віки. Рухливі ігри виконувались ще в традиційних культових дохристиянських обрядах і ритуалах. Зв'язок сучасних ігор цього виду з народною культурою забезпечують ті образи, через які реалізуються ігрові дії. Своїми образами народні рухливі ігри здебільшого нагадують казки про тварин. Спільними для народних казок і рухливих ігор є образи-ролі kota, лисиці, мишей, ведмеда, вовка. Це є свідченням їхньої спільної культурної основи і спорідненого виховного впливу.

Аналіз змістового і процесуального компонентів народних рухливих ігор дозволив встановити таку закономірність: ігрові події розгортаються так, що сила, хоробрість, спритність, сміливість гравців виявляються у процесі двобою з темними силами. Їх персоніфікують образи вовка, ведмеда, відьми. Темні сили, ясна річ, роблять зло, беруть у полон, позбавляють волі, загрожують, уявно посягають на життя інших учасників гри. Протилежна

частина гравців – знедолені. Вони займають найактивнішу позицію, чинять опір темним силам, протидіють злу. Це є своєрідним втіленням ідеї про ствердження людини, духовно і фізично прекрасної, яка формується завдяки боротьбі проти сил, що заважають її щастю.

Уявно-змістовий складник народних рухливих ігор має велике розвивально-виховне значення. Реальна фізична активність дітей у рухливих іграх відбувається в уявному контексті. Уявний контекст народних рухливих ігор тісно пов'язаний з фольклорними образами і тому доступний дитячому розумінню. Образи українських народних рухливих ігор не є випадковими. Завдяки культурній традиції вони постійно відтворювались у різноманітних обрядах і ритуалах й нарешті перейшли до дитячих рухливих ігор у вигляді ігрових ролей. Прикладом може бути фольклорний образ, що відтворюється роллю вовка.

Образ вовка поширений в українській культурній спадщині, віднайшов відображення у народних обрядах, традиціях і ритуалах. Про людей-вовків розповідається в багатьох міфологічних легендах про вовкулаків. У східнослов'янських, а особливо українських легендах, вони нападають на домашню худобу, причому не лише в полі, а й у селі, часто залазючи в кошари, хліви та повітки [1]. Фольклористами доведено, що в архаїчному суспільстві

визнання хлопчиків чоловіками в багатьох народів вважалося важливою подією онтогенетичного розвитку особистості та соціалізації молоді чоловічої статі. Хлопці в цей період залучалися до особливих обрядів – молодіжних ініціацій. Реконструюючи ці обряди слов'янських народів, В.Г. Балушок відзначав, що вони починалися ритуальним відокремленням хлопців від громади і відправленням їх в особливий табір, розташований у лісі. Це місце прирівнювалося до потойбічного світу. Пройшовши в "потойбіччі" ініціаційного табору різноманітні випробування, вони в подальшому "відроджувалися" як люди, але вже в новій якості не як діти, а як дорослі. Випробування символічно пов'язувалося зі смертю. Вмираючи у своїй старій іпостасі, юнак під час ініціації "перероджувався" на вовка (рідше пса або ведмедя) і ставав членом "вовчого" або "ведмежого" союзу. За міфологією давніх слов'ян, вовк вшановувався як тотемний предок і родоначальник племені. З прийомом хлопців у члени "вовчого" (чи "ведмежого") союзу ініціація не закінчувалася, а починався її новий етап. Ставши воїнами- "вовками" ("псами", "ведмедами"), юнаки повинні були деякий час жити вдалині від поселень свого племені "звіриним" життям тобто воюючи і грабуючи та доводячи в грабіжницьких і військових наскоках свої силу і мужність

[1]. Нападаючи на противника, воїни-”вовки” чи ”ведмеді” справді уподоблювалися цим звірам, наслідуючи їхню хижацьку поведінку. Допомогала перевтіленню одягнена в спеціальній обстановці звірина шкура, яка зумовлювала відповідну поведінку воїнів-ініціантів. До завершальних ритуальних дій давньослов’янських ініціацій входило обрядове перековування ”вовка” чи ”ведмедя” на людину.

Без сумніву, образи тварин у легендах, казках, ініціаціях і дитячих рухливих народних іграх споріднені, вони мають одні культурно-історичні корені і тому рухливі ігри опосередковано долучають підростаюче покоління до української народної культури.

Українські народні рухливі ігри, на відміну від предметів культури матеріальної, які дійшли до нас завдяки археологічним пошукам у їхньому стародавньому вигляді, не зберігалися в недоторканному стані. Вони передавалися від покоління до покоління в живій ігровій практиці, безперервно трансформувалися, збагачувалися новим історично актуальним змістом.

До нашого часу у змісті дитячих рухливих ігор збереглися дії, що були складником курсу фізичного та військового виховання молоді. Сучасну рухливу гру “Бий, дзвоне, бий!” можна впізнати з опису військової розваги під назвою ”Аркан”. Її виконували опришки перед військовими

виступами. Учасники гри ставали в два ряди один проти одного. На умовний сигнал кожен з них по черзі розбігався і намагався розірвати руки гравців протилежного ряду. Хто не витримував і розривав руки, того проганяли. Ця розвага мала на меті перевірити міцність і витривалість чоловіка-воїна. Дослідники народних ігор також вважають, що "Аркан", вірогідно, був своєрідною психологічною підготовкою до вирішальних бойових дій, надихав, надавав силу, енергію, піднімав бойовий дух [16, с. 250].

Образи українських народних рухливих ігор мають не лише світоглядне і культурно-історичне значення. Вони вбирають також культурний досвід спілкування людини з природним довкіллям. Наприклад, аналізуючи змістовий компонент рухливих ігор і перебіг ігрових подій, спостерігаємо, що в них часто діють домашні тварини в таких іграх, як "У курки", "Ходить квочка коло кілочка", "Курчата", "Бій півнів", "Кінь", "У віслюка", "У ворони", "У вужа", "У щура", і дикі – в іграх "У рака-неборака", "У лисиць", "Ласочка, ласочка, лясь!", "У бобра".

Частина ігор привертає увагу дітей до характерних в українській культурі побутових речей – це такі ігри, як "Продаєш горня, чи ні?", "Шило", "У казана" та ін.

Українські народні рухливі ігри мають багатоаспектне педагогічне значення. Історично склалося

так, що рухливі ігри розгортаються колективно, що зумовлює їхній соціалізуючий вплив на дітей. Відомо, що психологічне благополуччя дітей залежить не лише від того, як їх оцінюють дорослі. Як особистість дитина формується в колі інших дітей. Її уявлення про себе значно залежать від думки однолітків, у яких свої правила оцінки членів дитячого товариства.

Педагоги ще в першій половині XX століття відзначали, що дитина, яка виховується без дитячого колективу, ніколи не виявить себе так, як серед гурту. Думка про гру як засіб соціалізації особистості розвивалася, наприклад, С.Ф. Русовою: "В кожній групі дітей виявляються деякі з більшою ініціативою і вигадливістю, їхніми вигадками захоплюється вся група і підкоряється їм, як ватажкам, і всі однаково визнають один закон гри. Це доводить дітей до певного саморозуміння, розуміння своєї власної вартості серед того чи іншого соціального колективу й своїх до нього обов'язків"[29, с. 64].

Розглядаючи етнопедагогічні засоби піклування народу про розвиток дітей і серед них рухливу гру як визнаний народом педагогічний засіб, М.Г. Стельмахович підкреслював, що рухливі ігри мають поліаспектний виховний вплив – вони виховують силу, спритність, витривалість, відвагу, рішучість, ініціативу, товариську

взаємовиручку, привчають долати психічні і фізичні навантаження, гартують організм, створюють у дітей бадьорий і веселий настрій (“Як дитина бігає і грається, то їй здоров’я посміхається”).

Рухлива гра завжди радує дитину розмаїттям ігрових дій, можливістю зміни характеру рухів, свободою і самостійністю гравців. Вони мають велике значення не тільки для фізичного, але й для інтелектуального розвитку. У процесі гри дитина виконує складне динамічне завдання. А оскільки це завдання, то вправляння в його виконанні приводить до розвитку інтелекту, роблячи рухи, дитина навчає свій мозок” [37, с. 134].

Досвід доводить, що рухливі ігри – один з найпоширеніших видів ігор з-поміж інших. Вони доволі часто організовуються як самими дітьми в години дозвілля, так і педагогами під час різних режимних моментів для виконання педагогічних завдань фізичного виховання дітей і їхнього загального розвитку.

Отже, культурологічна концепція гри як сукупність поглядів, спосіб розуміння і тлумачення цього феномену в контексті розвитку людської цивілізації і конкретного народу є серйозним методологічним складником у процесі дослідження ігрової діяльності дітей. Культурологічна концепція гри як сукупність основоположних постулатів, що

виражають принципи розуміння ігрової діяльності, задає напрям наукового дослідження ігрової діяльності дітей, слугує критерієм вибору методів вивчення і добору фактів, підґрунтям узагальнень отриманої інформації. Культурологічна концепція гри розглядається як методологічний підхід, у межах якого ігрова діяльність дітей розглядається як цілісна система в єдності культури і соціальності, що створюється культурно-історичним шляхом і перетворюється індивідуальною діяльністю кожної особистості.

При поясненні педагогічного значення українських народних рухливих ігор на засадах культурологічної концепції вихідним моментом є розуміння специфіки народної культури, яка невіддільна від народного життя, його досвіду, світогляду, історії, творчості. Рухливі народні ігри, будучи пов'язаними з прадавніми культовими обрядами, функціонували в культурно-історичній практиці народу безперервно, передавалися від покоління до покоління в живому спілкуванні, ставали улюбленими іграми все нових і нових поколінь.

Педагогічне значення рухливих ігор зумовлюється їхнім історичним походженням, зв'язком з українською національною культурою, динамічним компонентом гри, колективним характером ігрової дії. Інтегруючись, зазначені

чинники гармонізувально впливають на розвиток дитячої особистості.

У контексті досліджуваної проблеми подальших розвідок потребують питання стимулювання викладачів і студентів вищих навчальних закладів до здійснення науково-дослідної роботи щодо вивчення культурно-історичного походження українських народних ігор інших видів і їхнього педагогічного супроводу в навчально-виховному процесі дошкільного навчального закладу і першого ступеня загальноосвітньої школи.

3.2 Освітньо--виховне значення дитячих ігор в українській народній педагогіці

Останнім часом активно відроджуються культурні цінності нашого народу, які донедавна були забуті та викоріненні зі свідомості українців. Одним із таких культурних надбань є народна гра, яка відображає характер, темперамент, почуття, побут, звичаї українців. Народні рухливі ігри - неоціненний виховний скарб, який залишили нам наші прадіди. У результаті життя й побуту мільйонів людей протягом віків в Україні сформувалися самобутні народні ігри, які шліфувались і перевірялись досвідом людей багатьох поколінь. У них як у дзеркалі відображаються звичаї нашого народу, їх побут й уявлення

про світ. Кожна гра, кожна забава має свої специфічні функції та розвиває фізичні й моральні якості.

Важко переоцінити значення ігор і забав у справі формування фізично здорового, етично стійкого й інтелектуально розвинутого майбутнього члена суспільства. Завдяки народним іграм можна виховати в дитині всі ті властивості, котрі ми шануємо в людей і котрі нам би хотілось прищепити дітям різними оповіданнями, бесідами та навчанням.

Граючись, дитина зосереджує увагу, а це вже є початком виховання сильної волі. Захоплена грою дитина загартовується в терпінні, бо ніколи не скаржиться на біль, якщо впаде чи вдариться ненароком. Від такого болю за інших обставин вона би пролила чимало сліз. Граючись, дитина легко схоплює, розуміє та запам'ятовує гру, а ці якості, постійно розвиваючись, у свою чергу полегшують виконання складніших завдань.

На жаль, за роки існування Радянського Союзу багато народних ігор було розгублено й забуто. Особливе занепокоєння нині викликає відсутність у більшості юнацтва усвідомлення себе як частини свого народу, співвіднесення своєї діяльності з інтересами нації. Зарадити справі може створення такої системи освіти, яка би виховувала національно свідомих громадян України.

Дослідження науковців переконливо доводять, що дитина повинна перебувати під постійним виховним впливом матеріальної та духовної культури свого народу. Це потрібно насамперед для найповнішого розкриття природних здібностей дитини, розвитку її талантів, виявлення етнопедагогічних особливостей. Тому система освіти загалом і процес фізичного виховання зокрема мусять бути саме національними. З огляду на це підвищення ефективності фізичного виховання тісно переплітається з проблемами впровадження у практику елементів народної фізичної культури, які мають виховну, розвивальну культурну цінність.

Народна фізична культура включає ті види рухової активності та методи їх використання, які історично склались як наслідок непрофесійної діяльності з метою фізичного, психічного та фізіологічного впливу на розвиток людини, адекватного пристосування до умов навколишнього середовища, підготовки до трудової діяльності та військової справи. У цьому плані слід указати на педагогічну значущість народних ігор, основні компоненти яких (зміст, форма, методичні особливості) роблять їх одним з ефективних засобів, що можуть застосовуватись у всіх ланках системи фізичного виховання.

Гра - це не просто забава, у ній мудрість народу. «У грі розкривається перед дітьми світ, розкриваються творчі можливості особистості», - казав великий український педагог В. Сухомлинський. Тому нам усім треба по крупинці зібрати цей безцінний скарб, щоб разом скласти веселу азбуку дитинства.

Гра формує наш характер. Яким би багатим не було все наступне життя, спогади дитинства та ігри з ровесниками не можна порівняти ні з чим. Усі ми так чи інакше повертаємось у дитячі роки, намагаємось відновити моральні джерела для іншого життя.

І найбільш яскравим спогадом при цьому впливають народні ігри, яких ми навчаємо наших дітей. Але іноді можна спостерігати зовсім іншу картину. Навіть там, де є гарний, обладнаний майданчик, часто ніхто не грається. У чому ж причина? Не може бути й думки, щоб діти не любили бавитись. Існують дві причини: діти або не мають часу, або не знають жодної народної гри й через це позбавлені радості, яку б відчували від ігор, якби їх знали. Ці причини - тяжкий докір вихователя, батькам, учителям. Дитина мусить мати час на ігри, а справа їх поширення цілком знаходиться в руках вихователів, батьків: це їх ній обов'язок, яким не можна нехтувати.

Гра доволі рано входить у життя дітей - уже на першому році дитини. «Дитина граючись живе, - писав Т. Лубенець, - і живучи грається». Діти будь-якого віку знайдуть собі гру до смаку. Але не можна абсолютно, раз і назавжди, установити постійні схеми, але в загальних рисах треба добре обдумати, яку саме гру можна проводити з дітьми того чи іншого віку, маючи на увазі дитячу психіку, що з роками змінюється, як і самі захоплення й бажання дитини.

Народні ігри поділяють на групи: насамперед це сезонно-обрядові ігри типу «Кривий танець», «Горішок», «Подоланочка». У давні часи такі ігри проводились у певні пори року, у дні календарних свят і супроводжувались обрядовими піснями та хороводами. Де які з них починались магічними звертаннями-закличками до сил природи, птахів. У побутових народних іграх відображено працю українського народу (землеробство, тваринництво, ковальство, мисливство, рибальство): «Гуси», «Нема пана вдома», «Коваль». Ігри-ловітки («Піжмурки», «Латка», «Квач») - безсюжетні ігри, в яких удосконалюються навички швидкого бігу. Серед народних ігор можна також виділити ігри-забави та ігри-атракціони. Вони мають естафетний характер з елементами змагань: стрибки на одній нозі, закидання м'ячів у рухому ціль, перетягування каната,

ходьба на низьких ходулях, підстрибування та ловіння ласощів (бублика, цукерки) зубами - «Бій півнів», «Перетягування бука», «Пес», ігри комічного характеру «Ледачий Гриць», сюди ж можна віднести гойдання на гойдалках, катання на саморобних каруселях, лазіння по гладенькому стовбуру, ліплення снігової баби тощо.

Народні ігри також поділяються на сюжетні та безсюжетні, великої, середньої та малої рухливості (за ступенем фізичного навантаження). Ігри з ходьбою, бігом, лазінням (за ознакою руху, що переважає). Так, наприклад, А. Цьось поділяє народні ігри на рухливі ігри та забави зі співом, приказками, примовками, ігри з предметами, рухливі ігри та забави зі співом, приказками, примовками, ігри з предметами, рухливі ігри та забави на розвиток фізичних якостей (сили, спритності, швидкості тощо).

Обдумуючи, які ігри запропонувати дітям, слід ураховувати природні умови. Скажімо, гуляючи в лузі, доречно пограти в «Гусей», «Віночок», «Подоряночку»; біля водойми - у «Міст», «Качок і рибалок», «У річку гоп»; у лісі - у «Грибок» «Горішок» тощо.

Усі народні ігри проводяться відповідно до вікових можливостей дітей. Так, наприклад, із дітьми раннього віку (перший, другий рік життя) використовують переважно індивідуальні ігри-забавлянки (або з двома-трьома дітьми):

«Кую, кую чобіток», «Мишечка-скреботушечка», «Дибки-дибки», «Печу, печу хлібчик», «Тосі, тосі», «Сорока-ворона», «Зайчику, зайчику, де ти бував?», «Котику сіренький», «Ой чук, чук».

Із досвіду можна сказати, що з дітьми третього-четвертого року життя народні ігри бажано проводити на прогулянці. Текст слів у іграх простий, це переважно заклички: «Дощику, дощику», «Вода холодна», «Зозулю-кавулю», «Вийди, вийди, сонечко», «Гайку, гайку», «Ой ходила Марусенька»; рухливі хороводні ігри: «Курочка-чубарочка», «Кізонька», «Де ж наші ручки?», «Подояночка»; ігри парами: «Моталки», «Дрібу-дрібу-дрібушечки».

Дітям п'ятого року життя доступні і складніші ігри: «М'яч сусідові», «Не лови гав», «Хто швидше», «У навбитки», «У кидка» (розвиток окоміру, спритності, сили, координації рухів). Окрім цих ігор пропонуються хороводи, але вже з різними атрибутами - віночком, хусточкою, стрічкою.

Перш ніж запропонувати дітям певну народну гру, треба ознайомити їх з її походженням, атрибутами та дійовими особами, розповісти, як у цю гру грали в давнину. Наприклад, як можна ознайомити дітей з давньою традицією святкування Івана Купала (гра «Горю дуб»).

Напередодні свята купальське дерево прикрашали вінками, квітами, стрічками.

Увечері біля обрядового дерева розкладали вогнище з дубових гілок, і хлопців парам із дівчатами перестрибували через нього. Уважалося, що в такий спосіб відбувається очищення вогнем. Із давніх-давен люди вірили, що вогонь очищує душу від усього злого й наділяє силою та здоров'ям. Саме тому цей обряд проводили перед жнивами.

Діти з цікавістю слухають про те, що стрибала через вогонь тільки доросла молодь, а дітлахи стрибали через кропиву, адже так безпечніше. А якщо кропива все-таки когось і жалила, то це було на користь. Варто ознайомити дітей із символікою вінкоплетіння – пояснити значення квітів і кольорів стрічок.

Перед грою «Кривий танець» можна знайомити дітей з історією гри. Ось одна із версій. Гра виникла дуже давно, у ті часи, коли на нашу Україну нападали татари. Батьки тоді вчили дітей остерігатись ворога й у разі небезпеки заплутувати свої сліди, щоб чужинці по них не потрапили в село. У танку імітується саме такий рух — по кривій. Діти водили «кривий» хоровод по обіді біля церкви на свято Благовіщення. Люди з особливою шаную ставились до цього свята, коли «Бог благословляє всі рослини».

Тому працювати в цей день вважалося завеликий гріх. Існувало повір'я, що на Благовіщення навіть птах не в'є собі гнізда. А на свято вранці діти виходили в поле до бузька (лелеки), показували йому освячений хліб і промовляли: «Бусень, бусень, на тобі хлібця, а ти нам - жита копу».

Таку інформацію треба добирати до кожної гри, а також підшукувати уривки оповідань, народних казок, влучні загадки та прислів'я (наприклад, ось таку загадку доречно запропонувати перед грою «Коза»: «Не дід, а з бородою, не бик, а з рогами, не корова, а доїться»). Перед проведенням гри часто співаємо народні пісеньки, наприклад, перед грою «Сірий кіт» - колискову про котика, а перед грою «Зайчик сіренький» - пісеньку про зайчика.

Дітям дуже подобається, коли їм розповідають про виготовлення атрибутів до народних ігор в давнину. Наприклад, м'яч колись робили з бичачої вовни, яку скачували між долонями, а щоб м'яч був пружнішим, його змочували водою. Такий м'яч називався повстяним, і грались ним переважно старші діти або дорослі, бо він був надто важкий. А спеціально для малят вовну скачували в кульку й обшивали зверху шкірою. Такий м'яч був легкий і називався ремінним. Замість вовни використовували також пір'я, пух, волоски очерету.

У давнину діти використовували для рухливих ігор майже все, що потрапляло під руку. Із малими формами фольклору можна знайомити дітей як перед початком ігор, так і розучуючи їх безпосередньо під час гри, оскільки вони досить ритмічні й легко запам'ятовуються. Прислів'я та приказки використовуються і для підбиття підсумку гри: «Дружній череді і вовк не страшний», «Зробили спішно, коли б воно не вийшло смішно», «Берись дружно - не буде сутужно» тощо. Такий лаконічний виховний підсумок, на мою думку, справляє на дітей набагато сильніше враження, ніж надокучливе моралізування. [39]

3.3 Роль народних ігор у розвитку дітей раннього та дошкільного віку

Відповідно до світогляду, весь життєвий устрій українців був наскрізь перейнятий фізичними вправами й іграми, що носили змагальний характер.

Літопис оповідає про ігрища між селами: “І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні...”. Для проведення таких сходин були призначені окремі витолочені майданчики, що називалися ігрищами: “Ігрища втолочені й людей велика сила...”. Ігри присвячувалися матері-Землі, богу сонця Ярилові, богові війни та зброї Перуну.

Масові ігри слов'ян відбувалися в місцях обміну товарів, під час “братаній”, після судів (незалежно від результатів), на честь пошанування загиблого воїна (“тризна”). На ігрищах молодь прагнула показати своє вміння в стрільбі з лука, киданні каменів у ціль і на відстань, у різних іграх та забавах. В іграх поєднувалися спритність та фізичне загартування, управність, кмітливість, витривалість. У “Велесовій книзі” зазначається: “В той день мали також ігрища перед лицем старотців і силу юну показували. Юнаки бігали, співали, танцювали на їхню честь”. Найбільш розповсюдженими також були “бої перебійців”, “вдавані бої” та змагання на зразок первісних турнірів.

У народних іграх брали участь і фахові митці, які мали різні назви: гудець – музикант і співак; плясець – танцюрист; півець – співак. Були й окремі музиканти: свирець, або свірильник, сопільник, трубник. Загалом народних артистів називали ігрецями, або скоморохами. Вони мали велику популярність серед народу: “Як плясці або гудці, або хто інший закличе на ігрище або на яке зборище ідольське, то всі туди біжать, радуючись” [8]. Скоморохи, із сучасного погляду, були професійними музикантами й акторами. Вони виступали на княжих дворах, міських площах.

Крім танців, “плясанія русаліей”, “скаканія”, зміст ігрищ складали ще певні язичницькі ігри, на жаль, не описані церковними авторами, а лише подані в узагальнених назвах “ігрищами бесовськими”, “іграми ідолоськими”, “ігрищами неподобними”. Водночас аналіз історичних і фольклорних матеріалів дає можливість окреслити деякі з них.

Найстаріші ігри, що були створені за багато років до прийняття християнства, мали філософський зміст. Віра в силу слова і рухів створила окремі ігри вегетаційного змісту, у яких, за давнім анімістичним світоглядом, простежується імітація оранки, сіяння, скородіння, сходів, росту, збору врожаю (“Мак”, “Горошок”, “Огірочок”). Вегетаційні ігри були специфічними молитвами, які мали викликати швидкий розвиток певних рослин і багатий урожай.

У численних веснянках та колядках яскраво подаються життя й організація парубочих громад, їхні військові походи, велике почуття гідності, хоробрості та відваги, любов до свого народу, здатність до його захисту. Найбільш розповсюдженими були також “бої перебіійців”, “вдавані бої” [8] й змагання на зразок первісних турнірів.

Велика кількість ігор мала мотиви кохання, залицяння або одруження: “Царенко”, “Любка” “Чернушка”

й ін. Народні ігри та фізичні вправи відображали, передусім, виробничу діяльність людей (полювання, землеробство, тваринництво, риболовство), військовий і сімейний побут, світогляд.

Невід'ємним компонентом святкових ігор було закликання добра багатства та успіху в домі й родині. У змісті ігор передавалось ідеалізування величі, багатства, могутності, поваги. В основі цих магічних актів лежала віра в чудодійні здатності рухів і слова давати те, що ними представлено.

Належному фізичному розвитку й вихованню морально-вольових якостей сприяли різноманітні народні рухливі ігри, які позитивно впливали майже на всі системи та функції організму. Однією з популярних була гра в паці. Паці – нижні кістки баранячих або коров'ячих ніг розставляли впоперек вулиці й влучними ударами потрібно було розрушити їх шеренгу. За допомогою цієї гри в дітей із раннього дитинства розвивали точність, окомір і координацію рухів. На велику розповсюдженість гри в паці вказують археологічні матеріали: під час розкопок відомого Чернігівського кургану “гульбище” було знайдено не тільки велику кількість баранячих ніг, але і їхні бронзові копії. Подібні знахідки виявлено і в Яблунівському кургані поблизу Канева.

Навички метання розвивали спортивні ігри із застосуванням палиць, м'яча, свайки. На Україні були розповсюджені ігри: “Шкереберть”, “Виверть”, “Трампижа”, “Матка” та ін. Розвиток сили досягався за допомогою ігор, які нагадували давньоруські “перетяги”: “Чий батько дужчий”, “Перетяжки”, “Кулі”, “Ланцюг”, “Верниголова” й ін. Виховання та розвиток швидкісних можливостей досягалися за допомогою ігор “Дуб”, “Навивпередки”, “Горшки”, “Ловитки”, “Хованки”, “Кут”, побудованих на дійових вправах зі зміною напрямку руху та швидкісної реакції.

Слід відзначити, що в Київській Русі були поширені ігри, які за своїми правилами нагадують сучасний хокей на льоду й на траві. Зміст гри полягав у тому, щоб за допомогою палиці закотити кулю або м'яч (мазлю) в заздалегідь викопану лунку. Популярною була гра з м'ячем, яка за своїми правилами нагадувала сучасний футбол: “Травці розділялися на дві команди і ставали на певній відстані одна від одної. Позаду кожної команди проводили граничну межу; команди намагалися ногами перекотити м'яч, стараючись подолати межу суперника.

Про те, що ігри з м'ячем у Київській Русі були популярними, свідчать археологічні знахідки, серед яких значне місце займали шкіряні м'ячі різних розмірів та ваги.

Шахи стали невід’ємною частиною культури і набули самобутніх рис. Це знайшло відображення в своєрідній шаховій термінології, в майстерності різблярів, в билинному фольклорі, поставивши шахи на високий п’єдестал народної культури”.

Своєрідною формою змагальних ігор у Київській Русі були лицарські турніри, запозичені в сусідніх народів і відомі як “руські ігрища”. Перша згадка про лицарські турніри на території Київської Русі належить до 1150 року. Тоді князь Ізяслав святкував свою перемогу й улаштував великий бенкет. Угри, які приїхали в Україну як військова допомога “на арабських конях-скакунах вигравали на Ярославовім дворі, а кияни дивувалися безлічі угрів і воїнській управності їх, і коням їхнім” [15].

Ураховуючи різнобічність впливу, стверджуємо, що народні ігри стали основою розвитку національної системи фізичного виховання, яка постійно вдосконалюється й залежить від багатьох факторів: педагогічних, психологічних, політичних, соціальних, що вимагає подальшого вивчення.

3.4. Впровадження автентичної гри в процесі виховання підлітків

Соціальні групи й народи відрізняються у своїх іграх не менше, ніж у своїх мовах: шотландське штовхання

колоди, американський бейсбол, англійський крикет, баскська пелота, африканська гребля на каное, афганська бузкаші – ці форми практики настільки ж різняться, наскільки і походження та місце проживання народу. Таким чином, можна говорити про етнологічне вивчення тілесної поведінки, для чого Геннінг Ейхберг пропонує термін «етнорухливість» (ethnomotricité). Етнорухливість дозволяє зробити висновки з множинності спортивних культур; вона протилежна занадто звичному монолітному, «одномовному» розумінню спорту. До того ж на етнологічних підставах відроджується поняття «національного характеру», що становить собою статичну фіксацію кожної культури [40].

Гра наділена потужним навчально-виховним потенціалом, який дозволяє вирішувати освітні, оздоровчі, виховні завдання, відповідає принципам фізичного виховання (враховується вік, стать, стан здоров'я, фізична підготовленість учнів). І сьогодні висуває вимоги рахуватися з народними іграми не лише в молодших класах, але і ширше їх використовувати зі старшими учнями, адже представлений у загальноосвітніх закладах процес фізичного виховання більшою мірою ставить перед собою мету, а народні ігри ніколи не стояли на заваді цьому.

Прикро, але народним іграм у процесі фізичного виховання ніколи не приділялося достатньо уваги. Візьмемо

до прикладу першого фундатора, хто приділив своє творче життя іграм: Єгора Арсенійовича Покровського, котрий всіляким чином намагався впровадити в навчальний процес ігровий, виражений у національних традиціях, потенціал. Це, власне, єдиний науковець, котрий поставив за мету не лише описати ігрову минувшину, а розкрити аксіологічний зміст гри, сягнути в потребово-мотиваційну сферу дитини, переконати в необхідності побудови фізичного виховання на основі ігор, а не гімнастики.

У доповіді «На захист ігор» Є.А.Покровський підкреслював: «Чи не повинна сучасна школа звернути більше уваги на дитячі ігри, аніж це робиться зараз? Скажемо більше: чи не повинна школа навчати дітей іграм і керувати ними, поряд з іншими загальноосвітніми предметами, як це тепер робиться в Англії? Завданням школи є не тільки навчання розуму, але й розумне виховання взагалі, найкраща форма якого для дітей – ігри. І наше особисте переконання – те, що це дійсно прямий, безумовний обов'язок школи» [19]. Більше того, на думку Є.А.Покровського «сучасна школа, в загальному, прямо протидіє дитячим іграм і саме тим, що майже повсюдно віднімає в дитини час на шкільні заняття, не залишаючи їй ні найменшого дозвілля для гри» [20]. Це звернення прозвучало наприкінці XIX ст., а актуальності не втратило і

досі, і що цікаво – сьогодні звучать пропозиції зменшити предметне навантаження особливо на старшокласників, проте це не тільки не реалізується, а навіть є протиріччям, оскільки кількість предметів лише збільшується.

Очевидно, навіть, чому народним іграм не приділяється належної уваги. Адже: *«автентична гра* наснажена магічною силою традиції, символікою образів, природною динамікою і емоційністю, високим енергетичним зарядом, гармонією і характерною поетичністю. Саме традиційні, наближені до природи, а не надумані ігри, невимушено вводять діток у світ дорослих, у стихію непередбачуваних ситуацій, спонукаючи до їх розв'язання, до подолання перешкод, органічно, зрозуміло для дитячого сприйняття знайомлять з притаманними нашій нації трудовими процесами й навичками, з особливостями побуту, ритуальних дійств, обрядів. І коли дитя виростає, в його душі назавжди лишається це зоряне віконце в Пам'ять, обернений у небо колодязь з чистою живильною водою» [10], – саме так характеризують потенціал народної гри колектив авторів, що зуміли створити унікальну збірку українських дитячих і молодечих народних ігор та розваг «Дзига», щоб запроваджувати ігрові методи в навчально-виховний процес. Тобто гра здатна розбудити національну свідомість, привити любов, показати власну неповторність,

виділитися.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що у XX ст., коли урок фізкультури став експериментальною базою, з народними іграми почали дедалі менше рахуватися, замінюючи їх гімнастичними та спортивними аналогами, котрі були сприйняті як їх альтернатива, тобто фізична культура підмінюється фізичним вихованням. Після жовтневої революції 1917 р. починають з'являтися видання рухливих ігор незрозумілого походження, які мало нав'язані з споконвічними культурними традиціями, й апогеєм стають 20-ті роки XX ст., коли ведуться активні розробки нових ігор з переважною колективною спрямованістю (А. І. Вишневський (1930), Б. М. Шифрін (1923), Н. С. Філітіс (1924) та ін.).

До речі, така доля спіткала спорт, де: «пропагувалися, в першу чергу колективні види спорту, індивідуальні – не заохочувалися, оскільки буржуазна мораль заснована на індивідуалізмі, а пролетарська – на колективізмі. Саме тому естафетний біг в легкій атлетиці отримав найбільшу розповсюдженість» [30].

Гра стає інструментом у побудові «нової людини», адже основним покладеним на неї завданням виступає утилітарне, практичне. Такий підхід спровокував появу

таких ігор, які прямо не відповідали культурній дійсності, а автори дозволяли собі вільно й недбало визначати, які ігри корисні й потрібно нав'язувати, а які варто забороняти.

М. А. Ключева вказує, що «протягом всього радянського періоду (1930-1980-ті рр.) в етнографії гри яскраво відчувається якесь фальшиве розуміння цінності національного та інтернаціонального в культурі». І єдиним, на думку автора важливим явищем того періоду «... вихід збірників ігор різних народів СРСР (союзні республіки), до автономних республік і округів справа зі збору матеріалів, однак не дійшла. Збірники ігор різних народів, національностей видавалися в радянський час за одним і тим-самим рецептом: в одну книгу входили по декілька ігор від кожного народу – виходила так би мовити яскрава картина різноманіття і братерства. Чим багато чисельніший народ, тим більше наводиться опису ігор цього народу в збірнику, а в цілому це ніщо інше як профанація збору і вивчення» [12].

Заміна автентичної гри аналогами, але не заперечення ролі та місця самої гри свідчить про усвідомлення закладеного навчально-виховного її потенціалу. Багато українських традицій та звичаїв в ХХ ст. у карколомній відкритій чи завуальованій формі руйнувалися, переписувалися та зовсім по-іншому

інтерпретувалися. Історично так склалося, що іскру автентичності народних традицій, свят, ігор не дозволили загасити науковці, які були змушені емігрувати в інші країни, проводячи своє життя в засланні, на чужині, вони й зберегли частину української істинної спадщини. Саме завдячуючи зусиллям Юрія Лавріненка в Парижі 1959 року виходить антологія творів і розстріляних, і «перевихованих», і пропалих безвісти [23]; Олекси Воропая (при сприянні та допомозі етнографічними матеріалами філолога Леоніда Білецького і етнологу Зенона Кузелі) світ побачила головна його праця – двотомник «Звичаї нашого народу» [4]; Степана Килимника, який багато уваги приділив ігровому моменту в народних звичаях [11]; Теодосія Самотулки [25], який в еміграції підтримував новацький рух і дуже багато приділяв уваги іграм, розробляючи унікальні їх свята, та інші імена котрих час повинен відкрити, а не забути.

З 90-х років XX ст. і по сьогодні велику увагу ігровим традиціям українського народу приділяють Євген Приступа, Олег Слімаковський, Микола Лук'яненко, Анатолій Цьось [21, 36].

Особливо хочеться відзначити історика Валерія Старкова, котрий кінцевою метою одного із його життєвих завдань ставить досконале висвітлення традиційної ігрової

культури українського народу [28].

Попри всю дієвість класно-урочної системи, сьогоднішня суспільна ситуація, що викликана вкрай низьким фізичним розвитком і фізичною підготовленістю школярів, невмінням застосовувати набутті знання на практиці, а це прямо відображено на їх соматичному здоров'ї, диктує правила створення ефективної *позаурочної програми дій* з формування орієнтацій на загальнолюдські та фізкультурні цінності, в яких закладений потужний тілесно-фізичний та духовно-моральний потенціал. Сформована суспільством упереджена негативна думка з приводу відсутності у фізичній культурі будь-яких духовних начал, наче фізична культура тільки «рухи вільними кінцівками тіла» (і те останнім часом не виправдовує своєї ефективності), перешкоджає повноцінному впровадженню всієї сукупності різноманітних засобів й недовіру в їх ефективності.

Професор Т. Ю. Круцевич труднощі, які виникають під час реалізації навчальної програми, вбачає в тому, що: «Програма передбачає тільки визначені форми занять (двічі-тричі на тиждень), тому без заходів протягом дня, позакласної роботи заповнити руховий режим підлітків не можливо. Необхідно встановити відповідну доплату педагогам за позакласну роботу, оплату тренерам з видів

спорту, які проводять заняття на базі школи» [13].

Застосовуючи народні ігри (не виключаючи звичайно спортивних та різних їх модифікацій) на уроках фізичної культури, тим – самим забезпечуватиметься демократизація та гуманізація навчального процесу, які визнано новими напрямками сучасної освіти, новою парадигмою. Дитина завжди тяжіє до гри більше, аніж до уніфікованого, стандартного і циклічного одноманіття уроку.

3.5 Використання засобів національного тіловиховання для розвитку фізичних якостей особистості

За останніми даними статистики спостерігається критична ситуація із станом здоров'я та рівнем фізичної підготовленості студентів. До занять фізичною культурою і спортом залучено лише 13% населення України.

В той же час, погіршується матеріально-технічна база навчальних закладів, недосконалість програм з фізичного виховання та одноманітність знижує інтерес студентів до занять фізичними вправами [6].

Одним із можливих та ефективних шляхів вирішення цієї проблеми є використання засобів національного тіловиховання для розвитку фізичних якостей студентів.

Фізичне виховання у навчальних закладах нашої держави виконує важливі завдання. Відповідно до законів

України „Про освіту”, „Про фізичну культуру і спорт”, „Концепцію національної системи фізичного виховання дітей, учнівської та студентської молоді України”, Державною програмою розвитку фізичної культури і спорту, програмою фізкультурно-оздоровчого патріотичного комплексу „Козацький гарт”, та іншими документами – визначено головним завданням постійне підвищення рівня здоров'я, фізичного та духовного розвитку населення, профілактику захворювань, забезпечення нормального вікового розвитку дітей, підлітків і молоді, формування основ здорового способу життя.

Впровадження народних засобів фізичного виховання та елементів, національного бойового мистецтва, зокрема Бойового Гопака, елементів народної боротьби у сучасний виховний процес дасть, безперечно, позитивний результат для розвитку фізичних якостей студентів та у вирішенні оздоровчих питань.

При підборі фізичних вправ для розвитку рухових якостей, слід в першу чергу, виходити з віковічних традицій українського народу, де головну роль у фізичному вдосконаленні людини відігравали народні ігри, забави. Саме у грі або через гру, використовуючи її в тому чи іншому спрямуванні, можна найефективніше розвивати рухові якості. Це не означає, що не слід використовувати

інші ефективні засоби (тобто фізичні вправи): біг, плавання, стрибки, вправи з обтяжуванням, тощо.

При деталізації особливостей засобів розвитку рухових якостей, на наш погляд, є дуже важливим включати і нетрадиційні засоби, а саме сполучати виконання фізичних вправ, ігор з виконанням пісень.

На думку дослідників в галузі фізичного виховання та спорту Ю.В.Верхошанського, В.Н.Платонова, Л.П.Матвєєва, фізичні якості – це окремі, визначені сторони рухових можливостей людини або певні функціональні властивості організму у відповідь на умови тієї чи іншої рухової діяльності.

Розвиток фізичних якостей – це процес, спрямований на формування оптимального рівня фізичного розвитку та фізичної працездатності організму.

Тому підвищення рівня фізичної підготовленості – важлива умова покращення працездатності студентів.

Питання вікового розвитку фізичних якостей були об'єктом багатьох досліджень таких вчених як: М.В.Андроновой, І.А.Аршавського, Л.В.Волкова, А.А.Гужаловського, Р.Н.Дорохова, В.Ф.Новосельського, В.П.Філіна та інших.

Таким чином, для розвитку цих якостей, нами були підібрані вправи, елементи Бойового Гопака, боротьби та

народні рухливі ігри для розвитку фізичних якостей студентів віком від 15 до 18 років [10; 18; 22].

Вправи на розвиток сили

Сила як рухова якість – це здатність людини долати опір або протидіяти йому за рахунок м'язових напружень [2, с. 8]. Опором можуть виступати сили земного тяжіння; реакція опори при взаємодії з нею; опір навколишнього середовища; маса власного тіла; маса спортивного знаряддя; сили інерції власного тіла або його частин та інших тіл; опір партнера тощо.

Вправи на розвиток м'язів живота

З позиції „Павучок” виконувати удари ногами (повзунці-павучки): „Шуга”, „Стрижак”, „Бивен”; з позиції „Собачка” виконувати повзунці: „Шпон”, „Пих”, „Пин”, „Рогаць”; підсікання: „Коса”, „Млин”, „Дзига”.

Вправи для розвитку м'язів ніг

1) „Присядки” – техніка виконання копняків із положення напівприсяду. Вихідною позицією є стійка „Мур”: „Ралець”, „Брик”, „Відсіч”, „Збуй”.

2) Пересування у положенні присівши: „Кулик”, „Квап”.

3) Повзунці – різновид бойової техніки козаків у положенні присівши: „Чіпка”, „Серп”, „Влад”; з позиції „Павучок”: „Веретено”; з позиції „Собачка”: „Шпон”,

„Пин”, „Пих”.

4) Копняки у стрибку: „Голубець”, „Пістоль”, „Закрут”, „Щупак”, „Розніжка”.

Рухливі ігри та забави для розвитку сили:

„Тягти чорта”, „Перетяжка”, „Хвостач”, „У коня”, „Щупак”, „Коромисло”, „Витягти з круга”, „Втягти до круга”, „Перетягування через кордон”, „Зведи руки”, „Боротьба руками стоячи на колінах”, „Війна навкулачки”, „Згинати сухого вовка”.

Вправи на розвиток швидкості

Швидкісні якості – це здатність людини до максимально швидкого виконання рухових дій у мінімальний для даних умов відрізок часу [2].

Вправи без предметів

1) Зі стінки „Раменна”, за сигналом, виконувати дриблінг ногами 5-7 сек. (повторити 5-8 разів);

2) Біг із кроком „Напад”, почергово змінюючи ногу;

3) Біг кроком „Галоп” лівим / правим боком;

4) Біг з кроками „Вихиляс” та „Схресний” правим /лівим боком;

5) Швидкий біг з вистрибуванням та імітацією ударів подвійний „Тузень”.

Рухливі ігри та забави для розвитку швидкості

„Варена ріпка”, „Бондар”, „Мур”, „Запорожець на

Січі”, „У довгі лози”, „Яструб”, „Шаговай”.

Вправи на розвиток витривалості

Витривалість – здатність організму тривалий час виконувати роботу в умовах певного виду рухової діяльності.

Витривалість багато в чому визначається не тільки функціональними можливостями організму людини, але і володінням раціональною технікою, вольовими якостями. Основними засобами розвитку витривалості є:

- виконання вправ у стані втоми, тобто під кінець заняття;
- виконання вправ наспівуючи при цьому пісню;
- обумовлений поєдинок – „Забава”, змінюючи партнерів або їх число.

Народні рухливі ігри та забави для розвитку витривалості

„В бика” або в „скаженого бугая”, „Передай іншому”, „Ворони”, „Блоха”, „Боротьба навколішки”, „Боротьба на лопатки”.

Різноманітність засобів національної фізичної культури дозволяє використовувати її складові вибірково, в залежності від рівня підготовки студентів та викладача, матеріальної бази навчального закладу.

1. Засоби національного тіловиховання не

потребують складного обладнання.

2. Елементи національного тіловиховання можуть використовуватись як на заняттях з фізичної культури, так і в секційній роботі.

3. Засоби народної фізичної культури несуть в собі високий позитивний заряд, зберігають національний колорит, що дозволяє відчувати себе причетним до здобутків національного тіловиховання, ознайомитися із звичаями і традиціями українського народу.

На наш погляд, доцільним є застосування народних рухливих ігор як у сім'ї, так і в навчальних закладах. Вміле звертання до народних рухливих ігор у виховній роботі дає змогу забезпечити тісний контакт навчального закладу з сім'єю. Завдяки цьому життя у садку / школі набирає звичного для дитини домашнього характеру, що допомагає реалізувати наступність і взаємозв'язок у вихованні дітей батьками та педагогами. Адже оптимальне формування особистості дитини можливе за умови міцних педагогічних позицій родинно-суспільного виховання. Тоді діти зростають, засвоївши духовні надбання народу, продовжуючи національні традиції, а також суспільно-побутову культуру. Народна творчість у такому випадку стане ефективним шляхом розвитку мовлення дитини, її інтелектуального виховання і загалом психічного розвитку,

збагачення її емоційно-чуттєвого та когнітивного досвіду. Завдання вихователя/ вчителя - зацікавити дітей загадками, казками, прислів'ями, навчити розуміти їх зміст, ввести в життя дітей забавлянки, колискові, вчити повторювати за дорослими тексти народних рухливих ігор. Вихователь/ вчитель має дбати, щоб дитина дедалі більше вступала в духовне володіння тими скарбами рідного слова, котрі вона засвоїла лише наслідуванням, напівсвідомо, механічно, через що і вживає їх часто не знаючи справжнього, точного значення вживаних нею слів і зворотів. Для занять потрібно добирати описові загадки, прості за змістом і формою, невеликі колискові, пісеньки, з численними повторами, емоційно-образною лексикою.

На сьогоднішній день, введення народних рухливих ігор передбачене у дошкільній програмі «Українське дошкілля» (укладачі О. Дідух та о. Білан) у розділі «Рідний край», а також у Концепції дошкільного виховання в Україні у змісті і засобах національного виховання [3, с. 99]. Однак на наш погляд, у налагодженні національного виховання корисно було б використовувати у практиці дошкільних закладів погляди К. Ушинського, оскільки в його педагогічній спадщині міститься ціла низка цінних методичних вказівок стосовно застосування національного виховання для роботи з дітьми.

Таким чином, сьогодення, яке характеризується інтернаціоналізмом, мультикультуралізмом, що вже в країнах Західної Європи гостро відчувається у проявах антисемітизму, розбоях, підпалах, вимагає впровадження ефективних освітніх програм, зокрема перегляду програм з фізичного виховання на основі автентичних ігор, де акцент робитиметься на українську ідентичність із моральністю, людяністю і любов'ю до ближнього, що в подальшому дасть змогу виховати патріота рідної землі.

Народні ігри, як показало наше дослідження, стали додатковим стимулом у мотивації учнів до занять і пізнання ігрової культури українського народу. Різноманітність народних ігор така, що майже будь-яка рухова дія, не кажучи вже про фізичні якості, може вдосконалюватися та розвиватися з їх допомогою, що дає привід до більш частішого їх використання з старшокласниками не тільки в позаурочній, але й урочній формах. Старші школярі потребують ігор не тільки спортивного, але й народного характеру ще тому, що лише на основі їх можна виховати любов до своїх споконвічних традицій, морально змужніти, адже українські ігри грайливі, веселі і продиктовані життям.

Народні ігри мають оздоровче, освітнє, виховне значення.

Оздоровче: сприяють гармонійному росту організму дитини; формують правильну поставу; загартовують організм; підвищують працездатність; зміцнюють здоров'я.

Дійсний оздоровчий ефект має проведення народних ігор на свіжому повітрі незалежно від пори року. Це зміцнює мускулатуру, покращує діяльність дихальної, серцево-судинної системи, збільшує рухливість суглобів, міцність зв'язок, стимулює обмінні процеси, позитивно впливає на нервову систему, підвищує опірність організму до простудних захворювань.

Освітнє: формують рухові вміння та навички з бігу, стрибків, метання тощо; розвивають фізичні якості - швидкість, силу, спритність, гнучкість, витривалість; дають основи знань з фізичної культури і спорту, валеології, народознавства, історії рідного краю тощо.

Виховне: виховують моральні та вольові якості дітей; любов до рідного краю, звичаїв і традицій українського народу; любов до щоденних і систематичних занять фізичними вправами.

Майстерність дорослих і чітко продумана методика проведення народних рухливих ігор і розваг забезпечать не тільки виховний, а й пізнавальний та оздоровчий ефект, сприятимуть залученню дошкільнят до витоків національної

культури та духовності, зроблять їхнє дозвілля веселим та яскравим.

Народна гра - це не тільки активний рух і весела розвага. Це змога для кожного малюка реалізувати власне «Я» і zarazом відчути себе учасником спільних дій. Не виконавцем, а саме активним учасником! Тому педагог має бути особливо уважним до того, що саме цікавить дітей, які вони висловлюють зауваження та пропозиції. Нехай малі веселяться та граються так, як їм любо.

Додатки

1. Опішнянська глиняна іграшка

2. Яворівська дерев'яна іграшка

3. Яворівська українська народна іграшка з дерева

4. Українська народна іграшка із глини

5. Українська народна іграшка із соломи

6. Українська народна іграшка з тканини (лялька)

7. Українська народна іграшка із сиру (Гуцульщина)

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні питання становлення і розвитку сучасної національної школи.- К.,1992.
2. Антонович Є. А. та ін. Декоративно-прикладне мистецтво. – Львів, 1992.
3. Балущок В.Г. Юнацькі ініціації давніх слов'ян школа сили й мужності // Традиції фізичної культури в Україні: Зб. наук. статей / За заг. ред. С.В. Кириленко, В.А. Старкова, А.В. Цюся. К.: ІЗМНБ, 1997. С. 27–31.
4. Березюк О. С. Етнопедагогіка: методичні рекомендації. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 80 с.
5. Березюк О. С. Моделювання педагогічних ситуацій у фаховій підготовці майбутнього спеціаліста. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 160 с.
6. Вайцеховский С.М. Книга тренера. – Москва: ФиС, 1971. – 312 с.
7. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994.
8. Велесова книга / [заг. ред. В. Довгича]. – Індоевропа. – (1995). – Кн. 4. – 316 с.
9. Виноградов Г. С. Народная педагогика. –М.,1926.
10. Волков Г. Н. Педагогическая мысль в национальных пословицах и поговорках // Сов. Педагогика.-1980.- № 7.
11. Волков Г. Н. Этнопедагогика.-Чебоксары, 1974.

12. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. пос. Вид. 2-е, перероб., доп. - К. : 2007. – 616 с.
13. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. В 2 т., / Олекса Воропай. – К. : Оберіг, 1991. – 900 с.
14. Глазирін І.Д. Плавання: навчальний посібник.– К.: Кондор, 2006. – 502 с.
15. Гейзінга Йоган Homo Ludens / Пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Основи, 1994. – 250 с.
16. Деделюк Н. А. Доцільність використання елементів системи фізичного виховання Київської Русі в сучасній українській школі століть / Н. А. Деделюк // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин.нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – № 1 (5). – С. 10–14.
17. Деделюк Н. А. Зміст фізичного виховання і здорового способу життя у літературних пам'ятках IX–XIV століть / Н. А. Деделюк // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – Т. 1. – С. 32–36.

18. Деделюк Н.А., Цось А.В. Традиції фізичного виховання в Київській Русі. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 192 с.
19. Дзига. Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / композиція П. Г. Черемського; уклад.: В. І. Семеренський, П. Г. Черемський. – Х. : Друк, 1999. – С. 7.
20. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 3 кн., 6 т.; факс. вид. / Степан Килимник. – К. : АТ Обереги, 1994. – 528 с.
21. Кільова Г. Народна іграшка як засіб виховання дітей / Рідна школа: наук.-пед. журнал. – 2010. – № 6. – С. 59-63
22. Коваленко Т. Українська народна іграшка // Мистецтво та освіта. – 2003. – № 4. – С. 44-49
23. Ключева М. А. Народные подвижные игры: опыт типологии: дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.09 / М. А. Ключева – СПб., 2008. – С. 32.
24. Круцевич Т. Ю. Урок фізкультури чи фізичне безкультур'я / Т. Ю. Круцевич // Голос України. – 2011. – № 219 (5219). – С. 4.
25. Кудикіна Н.В. Традиційні українські народні ігри // Українська родина: науково-методичний посібник. – К.: КМІУВ ім. Б. Грінченка, 1998. – С. 1004–1011.
26. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця : відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.

27. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 449 с.
28. Маслійчук В. Деякі відомості про ігри та іграшки для дітей у Слобідській та Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 6. – С. 72-76
29. Матвєєва Л.Л. Ігрова концепція / Л.Л. Матвєєва // Культурологія: Курс лекцій. – К.: Либідь, 2005. – С. 88–97.
30. Найден О. С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К., 1999.
31. Найден О.С. Українська народна іграшка. Сміслові та обрядові основи // ОМ. – 1991. – №3. – С. 27-30
32. Народна іграшка: традиції, образні особливості // Позакласний час. – 2009. – № 3-4. – С. 103-106
33. Пашкова Н.Ф. Історичні витоки народної іграшки: Матеріали до бесіди // Розкажіть онуку. – 2001. – № 41, листопад. – С. 5 (вкладка)
34. Поніманська Т. Українська народна іграшка // Тетяна Поніманська. Дошкільна педагогіка: навч. посібн. – К., 2004. – С. 318-321
35. Пилат В.С. Бойовий Гопак. – Львів: „Логос”, 1999. – 336 с.

36. Покровский Е. А. В защиту детских игр. (Сообщение, читанное на заседании учебного отдела О.Р.Т. за 19 октября 1891 года) / Покровский Е. А. // Вестник воспитания. – 1982. – № 7. – С. 156.
37. Покровский Е. А. Физическое воспитание детей разных народов преимущественно России. (Материалы для медико-антропологического исследования) / Покровский Е. А. – М., 1884. – С. 309.
38. Приступа Є. Українські народні рухливі ігри, розваги та забави: методологія, теорія і практика / Приступа Євген. – Дрогобич : ТзОВ Вимір. 1999. – 449 с.
39. Приступа В.Н., Пилат В.С. Традиції української національної фізичної культури. – Львів: Троян, 1991. – 104 с.
40. Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933: Поезія-проза-драма-есей / упор., передм., післям. Ю. Лавріненко; післямова Є. Сверстюка. – К. : Смолоскип, 2008. – 976 с.
41. Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
42. Самотулка Т. Історія України в іграх: захисники рідного вогнища (історичні ігри для новачат) / Самотулка Теодосій. – Київ; Нью-Йорк : М. П. Коць. – Т.1. – С. 7.
43. Скуратівський В. Берегія. – К., 1987. – С. 101-102.

44. Слімаковський О.В. Народні види боротьби та їх застосування у процесі фізичного виховання студентів // 3б. наук. ст. в галузі фіз. культури та спорту. – Львів, 2001. – Вип. 2. – С.19-22.
45. Старков В. Традиційна ігрова культура населення України / Старков Валерій. – К., – 2009. – С. 8.
46. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.
47. Суник А. Очерки историографии истории физической культуры и спорта [Текст] / Александр Суник. – М. : Советский спорт, 2010. – С. 373.
48. Сухомлинський В.О. Роки дитинства // Твори: У 6 т. – К., 1977. – С. 103.
49. Теория и методика физического воспитания : Учебник для институтов физкультуры / Под ред. Л.П. Матвеева, А.Д. Новикова. Изд. 2-е, испр. и доп. (в 2-х т.). – Москва: ФиС, 1976. – Т.1. – 304 с.
50. Українські традиції / упор. О. В. Ковалевський. – Ч. , 2003.
51. Український дитячий фольклор. - К., 1981. 75.Фіцула М. М. Педагогіка. – Тернопіль, 1997.
52. Українська культура: історія і сучасність.- Львів, 1994.

53. Українські дитячі народні ігри // Початкова школа.- 1984.- № 8-11; 1990.- № 6.
54. Українська етнопедагогіка : історичний контекст: навчально – методичний посібник / за ред. проф. М. Лисенка – Івано – Франківськ, 2005. – 186 с.
55. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Пед. Тв.: В 2 т.- Т.1.- С. 43-103.
56. Ушинський К. Д. Рідне слово: Пед. тв.: В 2 т.- Т.1. – с. 121-133.
57. Феномен української культури: методологічні засади осмислення / [Андрос Є., Арестова Н., Бистрицький Є. та ін.]; під ред. В. Шинкарука та Є. Бистрицького. – К.: Фенікс, 1996. – 478 с.
58. Цьось А. В. Розвиток фізичного виховання на території України з найдавніших часів до початку XIX ст. : автореф. дис. д-ра. наук з фіз. вих. та спорту / А. В. Цьось. – Х. : [б. в.], 2005. – 36 с.
59. Цось А.В. Українські народні ігри та забави. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 96 с.
60. Цьось А. В. Фізичне виховання в календарній обрядовості українців / Цьось А. В. – Луцьк : Надстир'я, 2000. – 376 с.

61. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека. – М.: Издательская корпорация ”Логос”, 1996. – 320 с.
62. Шиян Б.М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. – Частина 1. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2001. – 272 с.
63. Чабан С. Народні ігри [Електронний ресурс]: <http://osvita.ua/school/method/upbring/9167/>
64. Эйхберг Геннинг. Культура олимпийского и других движений: исключение, признание, праздник / Геннинг Эйхберг // Логос. – 2009. – № 6 (73). – С. 71-73.

Навчальне видання

Олена Станіславівна Березюк

ЧИННИКИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ

Монографія

Надруковано з оригінал-макета автора

Підписано до друку 20.06.13. Формат 60х90/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.

Ум. друк. арк. 3.7. Обл. вид. арк. 3.1. Наклад 300. Зам. 14_02/1.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Житомирського державного університету імені
Івана Франка

м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.

електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua